

Aegean Working Papers in Ethnographic Linguistics

Vol 1, No 1 (2017)

Language, gender, and sexuality

AWPEL (1.1) 2017

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ

Γλώσσα, φύλο και σεξουαλικότητα στο ελληνικό πλαίσιο

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή: Εγκαινιάζοντας ένα νέο forum για την εθνογραφική μελέτη της γλώσσας
Κώστας Κανάκης & Θόδωρος Παραδέλλης (i-vii)

Μια φορά με είχε ρωτήσει εμένα τι άντρες μ' αρέσουν: Συγκρότηση του έμφυλου αυτού και (ανά)παραγωγή της στεροκανονικότητας μέσω του λόγου
Νικολέτα-Δάφνη Χριστουλάκη (1-22)

Αγάπη μου συρρίκνωσα τον ανδρισμό σου: Στεροκανονικότητα και ομορωτική επιθυμία εντός του κοινωνικού θεσμού του γάμου
Όλγα Ιωαννίδου (23-51)

Έμφυλος και «εμφύλιες» αψιμαχίες: Τα γλωσσικά όρια του πολιτισμικά διανοήσιμου υπό διαπραγμάτευση
Παναγιώτης Αντωνιάδης (52-82)

Έμφυλη κατηγοριοποίηση, δικαστική ερμηνεία και επαναπροσδιορισμός του φύλου στο ελληνικό νομικό πλαίσιο
Ρούσα Κασαπίδου (83-107)

"Εμφύλιες" αψιμαχίες: Τα γλωσσικά όρια του πολιτισμικά διανοήσιμου υπό διαπραγμάτευση

Παναγιώτης Αντωνιάδης

doi: [10.12681/awpel.14418](https://doi.org/10.12681/awpel.14418)

Copyright © 2017, Παναγιώτης Αντωνιάδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

To cite this article:

Αντωνιάδης Π. (2017). "Εμφύλιες" αψιμαχίες: Τα γλωσσικά όρια του πολιτισμικά διανοήσιμου υπό διαπραγμάτευση. *Aegean Working Papers in Ethnographic Linguistics*, 1(1), 52–82. <https://doi.org/10.12681/awpel.14418>

«Εμφύλιες» αψιμαχίες:
Τα γλωσσικά όρια του πολιτισμικά διανοήσιμου υπό διαπραγμάτευση

Παναγιώτης Αντωνιάδης

Πανεπιστήμιο Αιγαίου
panant88@hotmail.gr

Abstract

In this article I draw on methodological tools from current sociolinguistics and discourse analysis in an attempt to map the dialectical relationship among language, gender and sexuality, based on data collected from conversations of a community of practice: a single-parent Greek family. In the first part, I try to locate the linguistic strategies through which participants emerge as gendered through their talk. Indexicality, language ideologies, and positive/negative politeness strategies figure prominently in the analysis. In the second part, I focus on the content of the same stretches of discourse vis-à-vis issues of sexuality. I suggest that the heteronormative status quo sets the very limits of what may be explicitly articulated, ultimately defining the realm of culturally intelligibility via nuanced concealments and explicit prohibitions, and show how speakers draw on a (largely predetermined and culturally saturated) pool of linguistic resources in order to construct and negotiate their gendered and sexual selves.

1. Εισαγωγή

“gender is a problem, not a solution” (Cameron 1996: 44)

Η παρούσα μελέτη εφαρμόζει αναλυτικά εργαλεία που έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο της κοινωνιογλωσσολογίας σε μια προσπάθεια διερεύνησης της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ γλώσσας, φύλου και σεξουαλικότητας. Λαμβάνοντας υπόψη μια ερευνητική παράδοση που απομακρύνθηκε κριτικά από το λαμπόβειο παράδειγμα της κοινωνικής διαλεκτολογίας (Παυλίδου 2006, Αρχάκης & Κονδύλη 2002), επιχειρεί τη συν-εξέταση της γλώσσας, του φύλου και τη σεξουαλικότητας χωρίς να προκρίνει οντολογική προτεραιότητα σε καμία εκ των τριών. Το φύλο και η σεξουαλικότητα, που μέχρι πρόσφατα αποτέλεσαν τη βάση για την ερμηνεία των γλωσσικών φαινομένων, παύουν πλέον να αντιμετωπίζονται ως σταθερές παράμετροι που εξηγούν τη γλωσσική διαφοροποίηση. Η μονολογική σχέση κατά την οποία τα ιδιαίτερα γλωσσικά

χαρακτηριστικά είναι προϊόντα της έμφυλης και σεξουαλικής διαφοροποίησης αντικαθίσταται από μια αμφίδρομη σχέση. Σ' αυτό το πλαίσιο, είναι αναγκαία η προβληματοποίηση του ίδιου του φύλου και της σεξουαλικότητας και η προσπάθεια ανάλυσης των γλωσσικών μέσων που χρησιμοποιούν τα υποκείμενα για να συγκροτήσουν τον έμφυλο και σεξουαλικό εαυτό. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα προσπαθήσω να δείξω ότι η γλώσσα κατασκευάζει το φύλο και τη σεξουαλική ταυτότητα, τα οποία, με τη σειρά τους, έρχονται να επιδράσουν στη γλωσσική συμπεριφορά των υποκειμένων, σε ένα κυκλικό σχήμα αέναης ανατροφοδότησης.

Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμες κάποιες επιστημολογικές παρατηρήσεις. Αρχικά, κάνοντας λόγο για φύλο χωρίς την προσθήκη κάποιου επιθετικού προσδιορισμού, θα ήθελα να ξεπεράσω τον ύφαλο της πόλωσης μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου. Η αναλυτική αυτή διάκριση έχει χάσει την ευρετική της αιχμή μετά τις πρόσφατες αναλύσεις που αποφυσικοποίησαν/ αποβιολογικοποίησαν το βιολογικό φύλο θεωρώντας το κοινωνικά διαμεσολαβημένο (Mathieu 1991, Butler 1990). Από την μεριά της, και η σεξουαλικότητα γίνεται αντιληπτή ως μια πολιτισμικά και ιστορικά τοποθετημένη κοινωνική κατασκευή (Γιαννακόπουλος 2006: 26-27). Παραφράζοντας τον Levi-Strauss, αυτό που μέχρι πρόσφατα θεωρούνταν ωμό, αποδείχτηκε τελικά μαγειρεμένο και μάλιστα ξαναζεσταμένο, εγκλωβίζοντας την ανάλυση σε κατασκευαστικές θεωρίες που έχτισαν, ωστόσο, πάνω σε ουσιοκρατικά θεμέλια (βλ. Κανάκης 2011β).

Κατά συνέπεια, η χρήση των όρων «έμφυλες και σεξουαλικές ταυτότητες» εδώ είναι καταχρηστική. Από την μία, τα ίδια τα υποκείμενα μιλάνε με ταυτοτικούς όρους για την προσωπική αίσθηση του εαυτού και την αυτοπαρουσίασή τους σε τρίτους. Από την άλλη, όμως, η ψευδαίσθηση της αρραγούς, ισόβιας και αμετάβλητης ταυτότητας εξαρθρώνεται από τις καθημερινές (συχνά γλωσσικές) παράτυπες επιτελέσεις τους σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια (βλ. Αρχάκης & Λαμπροπούλου 2011). Επίσης, η γλώσσα που χρησιμοποιούν τα υποκείμενα είναι τόσο μέσο αναπαράστασης της σωματομηχανικής της σεξουαλικής πράξης όσο και μέσο νοηματοδότησης της σεξουαλικότητας ως εξουσιαστικού πλέγματος λόγων. Γι' αυτό και θα προσπαθήσω να τονίσω την κοινωνική της λειτουργία, εφόσον καθορίζει τα όρια του δυνατού και του φυσιολογικού, χαρτογραφώντας, εν τέλει, την επικράτεια του πολιτισμικά διανοήσιμου.

Η γλωσσική διαφορά θα αναλυθεί κυρίως μέσω του μοντέλου της κυριαρχίας (Μακρή-Τσιλιπάκου 2010) που προϋποθέτει την αναγνώριση της διαφοράς, όχι ως παγιωμένου και φυσικοποιημένου επιφανόμενου μιας έμφυλης και σεξουαλικής ουσίας, αλλά ως εμπειρικού δεδομένου που αποδεικνύει την ίδια την έμφυλη και σεξουαλική ιεραρχία στο επίπεδο της γλώσσας. Στην ανάλυση των δεδομένων υπό τον φακό της σεξουαλικότητας, έμφαση θα δοθεί στο περιεχόμενο του λόγου και θα εξετασθεί το ετεροκανονικό καθεστώς που ορίζει τι επιτρέπεται να διατυπωθεί στο λόγο και τι όχι, εστιάζοντας όχι σε μεμονωμένα γλωσσικά στοιχεία αλλά σε δέσμες στοιχείων, επικοινωνιακό ύφος και συνομιλιακές πρακτικές.

Τα ομιλούντα υποκείμενα αναδύονται μέσα από τη γλώσσα επιτελώντας τον έμφυλο και σεξουαλικό εαυτό τους χρησιμοποιώντας –έστω και ασυνείδητα– το σύνολο των γλωσσικών πόρων που έχουν στη διάθεσή τους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υποστηρίζω την ύπαρξη δύο διακριτών φυλολέκτων ή ενός queer speak –θέση που άλλωστε μοιάζει μετέωρη, αν λάβουμε υπόψη την στενή εξάρτηση κάθε γλωσσικής εκφοράς από το γλωσσικό και εξωγλωσσικό περιβάλλον στο οποίο εκφέρεται. Τέλος,

μια σχεσιακή ανάλυση των φύλων δεν επικεντρώνεται στο «μόνο φύλο που έχει φύλο» αλλά μελετά και την παρουσία των αντρών που γίνεται αισθητή είτε δια ζώσης, με την ενεργό συμμετοχή τους στη συζήτηση, είτε *in absentia*, μέσω της αναφοράς τους στον λόγο των γυναικών. Αντιστοίχως, παρότι η έρευνα για τη σεξουαλικότητα αφορά πρωτίστως την μαρκαρισμένη ομοερωτική επιθυμία (Kulick 2000), έμφαση θα δοθεί και στην αόρατη ετεροφυλοφιλία στην καρδιά της οποίας, άλλωστε, εγκατοικεί η αποκείμενη ομοφυλοφιλία.

2. Τα «ωμά» δεδομένα

“...but the linguistic data are there, in black and white, or on tape, unambiguous and unavoidable” (Lakoff 1973: 46)

Η συζήτηση αυτή λαμβάνει χώρα ένα απόγευμα στο σαλόνι του σπιτιού μιας οικογένειας η οποία αποτελείται από την μητέρα (Κάτια), την κόρη (Έλσα) και τον γιο (Τάσο). Ο πατέρας (Ηλίας) δεν εντάσσεται στην οικιακή ομάδα εφόσον είναι διαζευγμένος από την Κάτια. Η διάρκεια της συζήτησης είναι περίπου 70 λεπτά κατά τα οποία τα μέλη της οικογένειας, Έλσα και Τάσος, μπεινοβγαίνουν στο χώρο του καθιστικού όπου, επί μονίμου βάσεως, βρίσκεται η Κάτια βλέποντας τηλεόραση.

Παρότι η συζήτηση αφορά προσωπικά δεδομένα της οικογένειας και των επιμέρους μελών της, δε φαίνεται να αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα η παρουσία του ερευνητή. Αυτό ίσως οφείλεται στις μακροχρόνιες και πολύ φιλικές σχέσεις που διατηρεί με το κάθε μέλος ξεχωριστά και στην αορατότητα στην οποία περιήλθε με την σχεδόν μηδαμινή συμμετοχή του στις συζητήσεις επί προσωπικών ζητημάτων, με σκοπό να αποφευχθεί η εμφάνιση του παραδόξου του παρατηρητή που θα νόθευε την αυθεντικότητα των δεδομένων.

Το κλίμα της συζήτησης στα τρία αποσπάσματα που παρουσιάζονται εδώ είναι αρκετά τεταμένο. Κατόπιν ελεύθερων συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν από τον ερευνητή σε μια δεύτερη φάση με τα υποκείμενα της έρευνας, διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν έντονες συγκρούσεις εντός του σπιτιού για διάφορα ζητήματα που έμμεσα αναδύονται και στα αποσπάσματα που παρουσιάζονται. Επομένως, τα δεδομένα θα πρέπει να διαβαστούν έχοντας υπόψη ότι εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο συζητήσεων εκείνων των ημερών. Στην πραγματικότητα, τα αποσπάσματα αποτελούν μέρος ενός συνεχιζόμενου διαλόγου με έντονα συγκρουσιακή διάθεση. Σε κάθε συνομιλία, τα πρόσωπα διαπραγματεύονται διαφορετικές όψεις των ίδιων ζητημάτων που συνδέονται μεταξύ τους χαλαρά σε μια προσπάθεια εκατέρωθεν ανασκευής των απόψεων και εν τέλει σύγκλισης. Πέραν όμως από τις διαθεματικές συνδέσεις, οι συμμετέχοντες μπαίνουν στη συζήτηση κουβαλώντας μαζί τους και ένα συγκινησιακό φορτίο προηγούμενων συζητήσεων που θέτει τις μετέπειτα σε νέα βάση ως προς τις συνομιλιακές στρατηγικές.

Έτσι αυτό το είδος διακειμενικότητας και διαλογικότητας αποτελεί ένα στοιχείο του πλαισίου που θα πρέπει να ληφθεί υπόψη. Διαβάζοντας τα αποσπάσματα, έχει κανείς την αίσθηση πως αυτά που υπονοούνται για τους συνομιλητές –όπως και οι σιωπές κατά την ροή του λόγου τους– αναπλαισιώνουν τον διάλογο και μας επιτρέπουν να ψηλαφήσουμε τα πραγματολογικά στοιχεία που τον υποβαστάζουν (πρβλ. την έννοια του *κοινού εδάφους* (common ground) του Clark 1996 και Κανάκης 2007β).

Απόσπασμα Α':¹

1	Έλσα	Εντά:ξει (.) με τον κάθε γκόμενο που θα [γνωρίσω και θα τραβιέμαι για κανά μήνα τα ίδια θα κάνω (2) αυτό είναι το νόημα της ζωής (2) να ενθουσιάζεσαι
2	Κάτια	[Ωραία ορολογία (2) ο γκόμενος η γκόμενα (2) ωραίες αντιλήψεις οι σύγχρονες (3) Α::χ (.) δε μπορείτε να πείτε το αγόρι μου (.) [το κορίτσι μου (.]
3	Έλσα	[<u>Μα δεν είναι το αγόρι μου</u>
4	Κάτια	[Η σχέση μου (3) Α έτσι είναι; (2) εντάξει τότε (2) ελαφρές.
5	Έλσα	= Εσένα Κάτια γιατί σε εκνευρίζει τόσο όταν μιλάμε γι' αυτά τα ζητήματα; (2) γιατί δε θες να κάνω ΣΕΞ (2) γι' αυτό (2) γι' αυτό το κάνεις.
6	Κάτια	Ναι::; Τι με ενδιαφέρει [εμένα;
7	Έλσα	[Αφού αμέσως κατεβάζεις τα μούτρα.
8	Κάτια	Σεξ χωρίς συναίσθημα;
9	Έλσα	<u>Εσένα τι σε νοιάζει;</u> Εσύ [το κάνεις; (2) δικό σου σώμα είναι;
10	Κάτια	[Εμένα με πειράζει.
11	Έλσα	[...] Και τι ήθελες να κάνω Κάτια;
12	Κάτια	Δε ξέρω (2) μετά από έναν έρωτα τό::σο μεγάλο (2) δύο χρόνων (.) <u>αμέσως (.) [νταν νταν!</u>

¹ Για τα σύμβολα της απομαγνητοφώνησης βλ. Παυλίδου (2006: 215-217). Συγκεκριμένα, ((xx)): Μεταγλωσσικά σχόλια-σημειώσεις της ερευνήτριας για το λόγο, το ύφος ή τις κινήσεις. (.): παύση μικρότερη του ενός δευτερολέπτου (περίπου). (1) ή (2) ή (3) κ.λ.π.: παύση περίπου τόσων δευτερολέπτων όσος και ο αριθμός στην παρένθεση ((xx)): Μεταγλωσσικά σχόλια-σημειώσεις της ερευνήτριας για το λόγο, το ύφος ή τις κινήσεις. (.): παύση μικρότερη του ενός δευτερολέπτου (περίπου). (1) ή (2) ή (3) κ.λ.π.: παύση περίπου τόσων δευτερολέπτων όσος και ο αριθμός στην παρένθεση >xxx<: Ο λόγος είναι σε ταχύτερο ρυθμό σε σχέση με το υπόλοιπο εκφώνημα. xx: Έμφαση: η υπογράμμιση λέξης ή συλλαβής δείχνει ότι το τμήμα αυτό του εκφωνήματος αναφέρεται με έμφαση. (xx): Δυσδιάκριτο ή ακατανόητο κομμάτι λόγου (το εκφώνημα δεν ακούστηκε καλά κατά την απομαγνητοφώνηση αλλά δίνεται η πιθανή εκδοχή του). xx/x: Αυτοδιόρθωση: ο ομιλητής κόβει τη φράση του για να την επαναδιατυπώσει ή για να πει κάτι άλλο. =: Συγκόλληση εκφωνημάτων. Ανάμεσα στο τέλος του ενός εκφωνήματος και την έναρξη του επομένου δε μεσολαβεί καμία παύση. xx//xx: διακοπή. Οι δυο κάθετες γραμμές δηλώνουν ότι στο σημείο εκείνο ο ομιλητής διεκόπη από κάποιον άλλο ομιλητή, ο λόγος του οποίου «εισέβαλλε» στο λόγο του προηγούμενου ομιλητή. [xxx]: Επικάλυψη λόγου από τους συνομιλητές. Οι αγκύλες που περικλείουν κείμενο δηλώνουν την επικάλυψη του λόγου του συνομιλητή από κάποιον άλλο συνομιλητή, ο λόγος του οποίου επίσης σημειώνεται μέσα σε αγκύλη. xx: : Ποσότητα φωνήεντος. Το φωνήεν που προηγείται της άνω και κάτω τελείας προφέρεται ως μακρό, ανάλογα με τον αριθμό των ζευγών άνω και κάτω τελείας. °xxx°: Πτώση της έντασης της φωνής. Το εκφώνημα εκφέρεται χαμηλόφωνα. [...]: Παράλειψη κειμένου. Δηλώνεται η παράλειψη μέρους μιας συνεισφοράς ή αριθμού συνεισφορών από παρατιθέμενα αποσπάσματα. ( ) : Η απλή παρένθεση δείχνει ότι μέρος του εκφωνήματος παρέμεινε εντελώς ακατανόητο.

- 13 Έλσα [Δεν ήμουν ποτέ ερωτευμένη με τον Γιώργο
- 14 Κάτια [Ούτε να το κάνεις μία περίσκεψη (.) κά:τι (.) και να πεις μακριά απ' όλους κι απ' όλα;
- 15 Έλσα =Τί μακριά; (.) εγώ σεξουαλικές ανάγκες δεν έχω; (.) άνθρωπος δεν είμαι; (.) Σώμα δεν έχω;
- 16 Κάτια =ε: καλά: (2) τώ::ρα (2) σώμα και μας έφα[γε η σκασίλα.
- 17 Έλσα [Τί ε καλά; (2) θα κάτσω εγώ παρθένα άλλα πέντε χρόνια για να περιοκεφτώ;
- 18 Κάτια Δε:ν είναι έτσι (2) όλο το τίτιωμα στο νου // να συμπαθήσεις κάποιον πρώτα (2) δε μπορώ να καταλάβω πότε έγινες τό:σο μοντέρνα (.) γι' αυτό κι αυτός ((ο πρώην σύντροφος της Έλσας, ο Γιώργος)) σε φοβήθηκε (.) και λε (.) δεν είναι αυτή για μένα (2) αυτός σε φοβήθηκε εσένα (1) [ολέει αυτή δεν°.
- 19 Έλσα [Γιατί να με φοβηθεί; (.) >επειδή είχα κάνει σεξ με άλλους ανθρώπους πριν απ' αυτόν<;
- 20 Κάτια Δε ξέ:ρω (3) είσαι χαζή και κάθεσαι και τα λες όλα και φτιάνς.
- 21 Έλσα =Γιατί θα ντραπώ::;
- 22 Κάτια Κάθεσαι στα μόμιλα όλα και κάθεσαι και τους λες κιόλας (3) άντ' από κει (2) ((θυμωμένα)) τους δίνεις και αξί:α.
- 23 Έλσα Πας καλά: κοπέ[λα μου;
- 24 Κάτια [Κι αυτή η γλώ:σσα σου που 'χεις (2) γι' αυτό κιόλας (2) δε λέω τίποτα εγώ (.) απλώς μιλάμε (6) >ε δε μπορώ αυτό να το χωνέψω εγώ σαν μάνα< (2) καμιά δε το χωνεύει!
- 25 Έλσα Ποιό:ς ρε; (.) δε πας καλά κο[πέλα μου.
- 26 Κάτια [>Σ' είπα σύρε κάνε ότι θες και μη με λες εμένα όμως< (3) γκοτζαμάν γαιδούρα είσαι πια. ((πολύ θυμωμένα))
- 27 Έλσα Α ναι::; (2) και τι θες να σου λέω όταν με ρωτάς; (2) ψέματα;
- 28 Κάτια Εσύ κάθεσαι εκεί απέναντι και μας τα λες (2) δεν είπα εγώ τίποτε (5) τά:χα οι μανάδες μας εμάς όταν βγαίναμε δεν ήξεραν; (2) αλλά δεν έλεγαν τίποτε (.) καμιά φορά! (3) μούτα είμασταν όλοι γι' αυτά (2) <ήξεραν τι γινόταν αλλά δεν έλεγαν>.

Απόσπασμα Β' :

- 29 Τάσος [...] Και με τον Ηλία (3) μες στο σπίτι (2) ανέλαβε πολλού::ς ρόλους ο Ηλίας (.) σαν πατέρας;
- 30 Κάτια Ε: τώρα τι βάζεις τον Ηλία στο λογα[ριασμό;
- 31 Τάσος [Ε πώς τι τον βάζω; (.) ήταν ένας ΑΠΩΝ άνθρωπος δίπλα μας (2) δεν ανάλαβε ποτέ να πει κάτι (.) να κάνει τίποτα με κανέναν.
- 32 Κάτια =Αφού έτσι ήταν (3) με την μάνα είχατε διάλογο (μιλούσαμε)

- 33 Τάσος (2) μιλούσε κι ο άνθρωπος ( ) °τί άλλα να 'λεγε;°
=Ναι: αλλά δεν ανέλαβε την κοινωνικοποίηση των παιδιών [του].
- 34 Κάτια [>Εντάξει αφού τον ξέρατε< (.) είχε το πρόβλημα του ο άνθρωπος (3) και τον είπα και τώρα (2) πάρε τον Τάσο να τους πεις για τα λεφτά (2) και: δίσταζε να σε πάρει τηλέφωνο (1) όχι πάρτον εσύ να το πεις ότι θα τον βάλω λεφτά.
- 35 Τάσος ((ξεφυσάει)) ναι:: ε::; ((λυπημένα)) (4) το θέμα είναι ότι μεγαλώσαμε <χωρίς ένα αντρικό πρότυπο>.
- 36 Κάτια =αφού τον είπα (2) τώρα ο άνθρωπος δίπλα ήταν (.) >τί να έκανε έτσι ήταν< ! (.) έτσι είναι η νοοτροπία του καθένα // μη νομίζεις ότι όλοι οι γονείς είναι (.) κι οι ά:ντρες (2) να (.) δουλεύουν (.) τρων (.) κοιμού[νται].
- 37 Τάσος [Γιατί τι σχέση έχει αυτό;
- 38 Κάτια =Μα είναι η ά:λλη νοοτροπία (2) έτσι μαθαίνουν, έτσι κάνουν (3) όχι ότι δεν αγαπούν τα παιδιά [τους °ή ότι°
- 39 Τάσος [Ναι:: αλλά κάνουν κάτι με τα παιδιά τους (.) έτσι δεν είναι; (2) θα μπο[ρούσε
- 40 Κάτια [Μα δε μπορούσε να σε κάνει κάτι >όπως κάνουν άλλοι να σε πάρει να σε πάει στη μπάλα μια βόλτα όπως τα κάνουν τα αγόρια οι πατεράδες< (.) όχι ότι δεν είχε την διάθεση (2) έβαζε εμένα μπροστά (.) τώρα δε τα ξέρουμε αυτά; (.) εντάξει έτσι ήταν ο άνθρωπος, ιδιαίτερη περίπτωση (2) εσείς να δείτε τι θα φτιάσετε στην περαιτέρω ζωή (.) εμείς τελείωσε (2) αυτό <μπο-ρού-σα-με> (4) αχ παναγίτσα μ (.) δε:: βαριέσαι (2) όπως μπορεί ο καθένας.

Απόσπασμα Γ':

- 41 Κάτια [...] Εγώ την είπα που χώρισε το κορίτσι και λέω (.) χώρισε η Έλσα με το παιδί αυτό γιατί: είχε πρόβλημα με τη μαμά του (.) και την έβαζε όλο μπροστά (.) και:: δε μπορούσε λέω το κορίτσι να αντέξει ό:λη αυτή την κατάσταση λέω (.) είχε όλο ένα τέτοιο ((πιάνει το στήθος στο μέρος της καρδιάς)) (2) και με λέ:ει (.) άσε (.) τα ίδια περάσαμε και μείς με την Βάσω (2) τι λέω (2) ε: δεν είχε ένα παιδί και επειδή ο αδερφός του είχε καρκίνο και ήταν όλο στα νοσοκομεί:α κι ήταν όλο πέρα δώθε (.) και λε // γω δεν είχα όρεξη (.) δε μπορώ να συνεχίσω με σένα τον είπα να 'χεις εσύ όλο αυτό το θέμα >με τον καρκίνο και με τους πεθαμούς και με τα τέτοια και με τα πότσια και με κείνα και μ' αυτά< (.) και λε: (2) τώρα τον είδα κιόλας στην ορκωμοσί:α (.) ένα [παλικά:ρι (2) ω:ς εκεί απάνω
- 42 Τάσος [Ντά:ξει τώρα (.) δικαιολογίες και μαλακίες (2) έλεος [δηλαδή!
- 43 Κάτια [λεβέντης
(.) κάτσε περίμενε (.) δυο μέτρα ευγενικό παιδί έτσι.

- 44 Τάσος =Είναι φίλος της αυτός (.) τον ξέρω από το φέισμπουκ.
 45 Έλσα ((γελώντας)) Η Βάσω μπορεί να μην έχει φιλήσει ούτε ΚΑΝ γκόμενο στη ζωή της.
 46 Κάτια Τι; (.) ψέματα δηλα[δή τη λέει τη μάνα της;
 47 Έλσα [°Και αυτή τρώει κουτόχορτο°.
 48 Κάτια =Δε:: ξέρω γω (2) τώ:ρα (.) έτσι μου τα πε αυτά.
 49 Έλσα Πόσο τραγικό είναι αυτό που κάνει η Β. Χριστέ: μου (2) πό:σο ύπου/ διπρόσωπο είναι (.) να λέει ψέματα (2) τουλάχιστον μη πεις τίποτα! τι λες ψέμα[τα;
 50 Τάσος [Τώρα άμα τη πιέζει η Στέλλα τι να κάνει κι αυτή ρε; (.) συνέ:χεια (.) >βρήκες κανέναν έχεις κανέναν;<
 51 Κάτια Ένα άλλο πριν χρόνια μ' είπε έπαιρνε ναρκωτικά και τον άφησε και κείνον (2) έτσι στο χωριό παλιά
 52 Τάσος =ναι εντελ^{ώς}: τυχαία οι σχέσεις της Βάσως είναι όλες σου::περ προβληματικές ας πούμε (.) φυσικά και όλα είναι ψεύτικα! (.) γι' αυτό όλα είναι με ένα τρόπο να είναι απραγματοποιήσιμα.
 53 Κάτια Δε: ξέρω γω απ' αυτά (2) τώρα τι με νοιάζει εμένα;
 54 Έλσα Γιατί θα προτιμούσες να 'μαι και γω (.) α::: μανουλί::τσα μου ((μιμείται κοροϊδευτικά με τσιριχτή φωνή))
 55 Κάτια Άντε τώρα! (.) δε θέλω άλλη τσατίλα τώρα!
 56 Τάσος =Συγγνώμη (.) η Στέλλα καταλαβαίνει ότι η Βάσω ντύνεται έτσι;
 57 Κάτια Πώς ντύνε[ται;
 58 Τάσος [Έλα ρε Κάτια τώρα (2) σαν (3) αγόρι ντύνεται.
 59 Κάτια Ό:χι (.) να με λέει ε:: τι να βάλει κάθε μέρα στη δουλειά: (.) τα σπορτέ:ξ (.) τα πά:νινα (.) τα [παντελό:νια (.) όλοι έτσι ((με προσποιητή φωνή))
 60 Έλσα [°Καλά:: όταν έρθει η εγχείρηση φύλου (.) θα δει καλά κι αυτή°.
 61 Κάτια Τι;
 62 Έλσα Τίποτε (.) τον Τάσο λέω.
 63 Κάτια ((ξεφυσάει)) Δε θέλω (2) ά:σε τώρα >βάλε Μέγκα να δούμε το τούρκικο<.
 64 Τάσος Φέρε το κομπιούτερ (3) εκεί είναι. ((αγριοκοιτά την Έλσα))
 65 Κάτια Τί είπες τώρα; (2) ((αντιλαμβάνεται την ανταλλαγή βλεμμάτων μεταξύ Τάσου και Έλσας)) ω::χ μωρέ τώ:ρα (5) εμ βέβαια εγώ τα [καλύπτω στον άλλον. ((υπονοεί τον Ηλία))
 66 Έλσα [Τί με κοιτάς εμένα; (2) τον γιόκα σου καλύπτεις.

3. Μια «χαρούμενη» κοινότητα πρακτικής

“think practically and look locally” (Eckert & McConnell-Ginet 1992: 462-463)

Η έννοια της κοινότητας πρακτικής (community of practice) των Lave & Wenger (1991), όπως την επεξεργάστηκαν οι Eckert & McConnell-Ginet (1992: 464), δεν θα πρέπει να νοηθεί ως σταθερή σκηνή στην οποία λαμβάνει χώρα μια γλωσσική επιτέλεση, ως εξωγλωσσικό περιβάλλον. Τουναντίον, θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως προϊόν της

ίδιας της γλωσσικής χρήσης από το οποίο εξαρτάται καίρια η ίδια η γλωσσική επιτέλεση (linguistic performance) με την τσομοσκή έννοια του όρου ως χρήση της γλώσσας σε συγκεκριμένες περιστάσεις. Ως κοινωνική κατασκευή, μια κοινότητα πρακτικής στηρίζεται σε δύο καθοριστικές παραμέτρους: την ιδιότητα του μέλους της κοινότητας και την πρακτική που ακολουθείται από τα μέλη αυτά. Τα μέλη μοιράζονται κοινές πρακτικές, δηλαδή κοινούς, γλωσσικούς και μη, τρόπους δράσης, αντιλήψεις, αξίες κ.ά. και συνδέονται μεταξύ τους στη βάση ενός κοινού εγχειρήματος.

Η κοινότητα πρακτικής στα πλαίσια της οποίας συλλέχτηκαν τα δεδομένα είναι η οικογένεια. Κύρια λειτουργία αυτής της οικιακής ομάδας θεωρείται η ανάπτυξη δεσμών αγάπης και φροντίδας μεταξύ των μελών της, η ανατροφή των τέκνων και η προστασία των ηλικιωμένων. Μάλιστα, τα μέλη της μοιράζονται κοινές πρακτικές καθότι, μέσω της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης των παιδιών, μεταβιβάζονται διαγενεακά κοινές αξίες και αντιλήψεις. Τα μέλη της οικογενείας αναπτύσσουν την υποκειμενικότητα τους σχεσιακά προς τα υπόλοιπα και εντάσσονται σε ένα πλέγμα ιεραρχημένων ρόλων. Η θέση τους στην οικογένεια αποτελεί, θα λέγαμε, κομμάτι της αίσθησης του εαυτού τους στην βασικότερη έκφραση της, αυτήν του συν-ανήκειν.

Το αξιοπερίεργο, εν προκειμένω, είναι ότι ορισμένα μέλη της συγκεκριμένης οικογενείας δεν χρησιμοποιούν τους κοινωνικά αποδεκτούς όρους συγγένειας, όπως φαίνεται στις συνεισφορές (5, 23, 30-31). Εδώ, η Έλσα και ο Τάσος όχι μόνο απευθύνονται στους γονείς τους με τα μικρά τους ονόματα αλλά χρησιμοποιούν και τους χαρακτηρισμούς *κοπ[έλα μου]* (23) και *άνθρωπος* (31). Σ' αυτό το σημείο, θα βοηθούσε η πληροφορία ότι οι γονείς είναι ηλικίας άνω των 65 ετών ενώ τα παιδιά γύρω στα 25 με αποτέλεσμα να υπάρχει ένα σημαντικό ηλικιακό χάσμα. Από την άλλη, η εξαιρετικά φορτισμένη ατμόσφαιρα θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως προσπάθεια δημιουργίας συναισθηματικής απόστασης που θα άμβλυνε τις ενδοοικογενειακές ιεραρχήσεις, όπως θα γίνει φανερό παρακάτω.

Αυτή η στρατηγική των παιδιών θέτει τους γονείς ως συνομιλητές σε θέση αντιπαράθεσης, ενώ ταυτόχρονα εξουδετερώνει τις συνδηλώσεις στοργής που θα εξέπεμπαν ακούσια οι συνηθισμένοι όροι προσφώνησης, π.χ., *μαμά* και *παπά*. Η δύναμη των συγκεκριμένων γλωσσικών επιλογών έγκειται στο χάσμα μεταξύ της γλωσσικής χρήσης συγκεκριμένων ομιλητών, ως εμπρόθετης δράσης, και της κοινωνικής ιστορίας γλωσσικών τύπων, το σημασιολογικό και πραγματολογικό περιεχόμενο των οποίων δεν είμαστε θέση να ελέγξουμε. Η γλώσσα, δηλαδή μας χρησιμοποιεί τόσο όσο την χρησιμοποιούμε και εμείς (Lakoff 1973: 45, Eckert & McConnell-Ginet 1992: 474).

Ο όρος *κοπ[έλα μου]* (23), που εδώ δημιουργεί μια ανοίκεια οικειότητα, παρουσιάζει ενδιαφέρον, δεδομένης μάλιστα και της ηλικίας της Κάτιας. Πέρα από την συμβολική ακύρωση του μητρικού ρόλου και του αυξημένου στάτους που φέρει, χρησιμοποιείται πιθανόν και ως μέσο μείωσης αυτού του κύρους του αντιπάλου μέσω της επίκλησης της νεαρής ηλικίας με συνδηλώσεις ανωριμότητας. Ο διαφοροποιημένος λόγος της Έλσας και της Κάτιας ως εμπειρικός κώδικας των δύο γυναικών δε μας επιτρέπει να διολισθήσουμε στην παγίδα της γυναικείας γλώσσας (Lakoff 1973) ως συμβολικής κατηγορίας που διαφαίνεται μονάχα στην κατανομητική και πιθανολογική σχέση μεταξύ γλωσσικών στοιχείων και γυναικείου φύλου. Το φύλο αλλά και η γλώσσα, των γυναικών εν προκειμένω, παράγονται και αναπαράγονται συνεχώς διαμέσου της συμμετοχής των δύο γυναικών σε πολλές και διαφορετικές

κοινότητες πρακτικής, όπως φιλικές παρέες και εργασιακά περιβάλλοντα, πέραν της οικογένειας, που επιδρούν στην ιδιόλεκτό τους. Επίσης, συμμετέχουν με διαφορετικό τρόπο στην ίδια την κοινότητα πρακτικής της οικογένειας, καταλαμβάνοντας διαφορετικές θέσεις και ρόλους με αντίστοιχα δικαιώματα και υποχρεώσεις, ακόμη και σε συνομιλιακό επίπεδο. Έτσι, το φύλο δεν τίθεται αθροιστικά επί των άλλων ταυτοτήτων που φέρουν τα υποκείμενα με την ιδιότητα μέλους σε κοινότητες πρακτικής αλλά είναι ήδη διαμεσολαβημένο από αυτές (Παυλίδου 2006, Μακρή-Τσιλιπάκου 2010).

4. Όλοι οι δρόμοι «δείχνουν» το φύλο

“ideas of human subject exist in his actions” (Althusser 1971)

Είτε ακολουθώντας την κλασική πλέον φεμινιστική κονστρουκτιβιστική θεώρηση (π.χ. Cameron & Kulick 2003, Bucholtz & Hall 2004α) είτε την πιο πρόσφατη μεταδομιστική queer θεωρία της επιτελεστικότητας (π.χ. Barrett 2006 [1995]) οι γλωσσικοί πόροι αποτελούν, πλάι σε άλλα σημειωτικά συστήματα, ένα σημαντικό συμβολικό αποθεματικό. Από αυτήν την δεξαμενή –που αποτελεί, ταυτοχρόνως, και μέσο επιβολής των έμφυλων ιδεολογιών– αντλούν καθημερινά τα υποκείμενα για να συγκροτήσουν τον έμφυλο εαυτό τους. Σε αυτήν την ενότητα, θα προσπαθήσω να καταδείξω, με βάση τα γλωσσικά μου δεδομένα, την αλήθεια του παραπάνω ισχυρισμού, συνδυάζοντας τα αναλυτικά εργαλεία της ενδεικτικότητας (Ochs 1992, Silverstein 2003, Canakis υπό έκδοση) και των γλωσσικών ιδεολογιών (Cameron 2003).

Εντός του πολυμορφικού αυτού πλέγματος ενδεικτικών σχέσεων, οι γλωσσικές μορφές ενδεικνύουν το φύλο μέσω δύο ειδών σχέσεων. Όπως αναφέρει η Ochs, “λίγα στοιχεία της γλώσσας άμεσα και αποκλειστικά ενδεικνύουν το φύλο” (1992: 340). Οι άμεσα ενδεικτικές σχέσεις, αριθμητικά λιγότερες, είναι αυτές που ενδεικνύουν άμεσα το φύλο μέσω σημασιολογικά ή γραμματικά σημαδεμένων τύπων. Τέτοιοι τύποι στα δεδομένα μας είναι, π.χ., επίθετα (*ερωτευμένη* (13), *παρθένα* (17), *μοντέρνα* (18), *χαζή* (20)), ουσιαστικά (*πατέρας* (29), *άνθρωπος* (34)) και αντωνυμίες (*αυτή* (18), *αυτός* (18)) που, είτε με τη γραμματική κατάληξη του γένους είτε με το φύλο ενσωματωμένο στο ίδιο το λεξικό μόρφημα (*λεβέντης* (43)), ενδεικνύουν άμεσα το φύλο.² Οι έμμεσα ενδεικτικές σχέσεις, αριθμητικά περισσότερες, λειτουργούν συγκροτησιακά με την έννοια ότι ένας γλωσσικός τύπος (π.χ., οι ερωτήσεις ηχούς) δείχνουν μια κοινωνική συμπεριφορά/στάση η οποία, στη συνέχεια, δείχνει το φύλο επειδή συνδέεται στερεοτυπικά με αυτό. Δηλαδή, ένα γλωσσικό στοιχείο ενδεικνύει άμεσα ένα κοινωνικό νόημα και αυτό με την σειρά του ενδεικνύει ένα συγκεκριμένο φύλο (ό.π.: 340), βλ. π.χ., την αναφορά σε ένα κοινωνικό ρόλο (1, 29, 66), μια συγκεκριμένη σεξουαλική ταυτότητα (45, 60) ή έναν ενδυματολογικό κώδικα (58, 59). Οι γλωσσικοί τύποι εδώ ενδεικνύουν άμεσα αυτές τις πρακτικές, ρόλους, στάσεις και ταυτότητες. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, όμως, αυτές οι ίδιες οι πρακτικές και στάσεις ενδεικνύουν άμεσα το φύλο ολοκληρώνοντας έτσι την αλυσίδα της ενδεικτικότητας και, περνώντας σε αυτό που ο Silverstein (2003) ονομάζει *τάξεις ενδεικτικότητας* (orders or indexicality).

² Δεδομένου ότι το φύλο γραμματικοποιείται στην ελληνική, είναι ιδιαίτερα συχνή η εμφάνιση τύπων που δείχνουν άμεσα το φύλο.

Στις συνεισφορές (1, 15) η Έλσα συγκροτεί έμμεσα τον έμφυλο εαυτό, με τρόπο που φανερώνει πως κάθε μελέτη του φύλου είναι αδύνατον να διακριθεί αναλυτικά από την μελέτη της σεξουαλικότητας. Καθιστώντας σαφές το ετεροσεξουαλικό της στάτους, εκμεταλλεύεται την δυτική εννοιολόγηση του φύλου κατά την οποία μια συγκεκριμένη ανατομία παραπέμπει σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό φύλο το οποίο, με τη σειρά του, συνδέεται αιτιακά με μια ετεροφυλοφιλική επιθυμία (πρβλ. Boellstorff 2007: 27). Το φυσικοποιημένο αυτό συνεχές, που στοιχειοθετεί μια αλυσίδα ενδεικτικότητας (Canakis 2010α, 2010β, Abatzi 2010: 183), επιτρέπει στην Έλσα να αυτοπαρουσιαστεί ως γυναίκα. Στο τρίτο σημείο, η Κάτια –μιλώντας ως Στέλλα (active voicing)– φαίνεται να γνωρίζει και να εκμεταλλεύεται τεχνηέντως τον ίδιο αυτό ενδεικτικό μηχανισμό. Στην προσπάθειά της να πείσει την Κάτια για την ετεροφυλοφιλία της κόρης της Βάσως, επαναδιαπραγματεύεται τη σημειολογία του κοινωνικού φύλο σε σχέση με τον ενδυματολογικό κώδικα, με σκοπό να αποκαταστήσει την αλυσίδα της ενδεικτικότητας ώστε να παραπέμπει στην ετεροφυλοφιλία.

Η σχέση γλώσσας-φύλου διαμεσολαβείται εδώ από ένα περίπλοκο δίκτυο κοινωνικά οργανωμένων νοημάτων που, εκ πρώτης όψεως, δεν αναφέρονται ρητά στην έμφυλη τάξη αλλά την πειθαρχούν, αφήνοντας για τους ομιλητές μικρά περιθώρια εμπρόθετης δράσης (agency) στην προσπάθεια τους να διαχειριστούν ήδη μαρκαρισμένους γλωσσικούς τύπους (πρβλ. Ochs 1992). Αλλά πώς μαρκάρονται οι γλωσσικοί τύποι με έμφυλη σφραγίδα; Πώς υφαίνεται εξαρχής το πλέγμα των ενδεικτικών σχέσεων που υποβαστάζουν τις γλωσσικές κατασκευές έμφυλων υποκειμένων;

Προς αυτήν την κατεύθυνση, είναι σκόπιμο να στραφούμε στις γλωσσικές ιδεολογίες ως ένα σύνολο αναπαραστάσεων που διαποτίζουν την γλώσσα με πολιτισμικά νοήματα για μια συγκεκριμένη κοινότητα (Cameron 2003: 447). Οι ιδεολογίες αυτές αποτελούν το πρίσμα μέσα από το οποίο κατανοείται ο κόσμος από τα μέλη μιας γλωσσικής κοινότητας καθώς αλληλεπιδρούν με συγκεκριμένες δημόσιες αναπαραστάσεις της ίδιας της γλώσσας και του κόσμου. Δεδομένου ότι μια αναπαράσταση της γλώσσας είναι πάντα μια αναπαράσταση των ανθρώπινων όντων στον κόσμο, ο έλεγχος της γλώσσας λειτουργεί συμβολικά ως έλεγχος σε άλλες κοινωνικές σφαίρες, όπως η έμφυλη τάξη και η σεξουαλική ηθική, σε ένα σημείο συνάντησης του φουκωικού λόγου-discourse με το σωσυρικό λόγο-parole (βλ. Κανάκης 2011α: 27).³

Στα δεδομένα οι ομιλητές μιλούν για τη γλώσσα αυτοαναφορικά, διαιωνίζοντας στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των αντρών και γυναικών ως ομιλητών και ομιλητριών, αντίστοιχα. Στις συνεισφορές (2, 20, 22, 24), η Κάτια στην ουσία θέτει κανόνες γλωσσικής υγιεινής (Cameron 1995) για το πώς θα πρέπει να μιλάει η Έλσα ως γυναίκα και ως κόρη. Αναπαράγει τη λαϊκή γλωσσική (folk linguistic) αντίληψη ότι οι γυναίκες δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιούν σεξουαλικοποιημένους όρους για τις σχέσεις τους με το άλλο φύλο καθώς, εκτός των άλλων, στερούνται ενεργητικής σεξουαλικής επιθυμίας και θα πρέπει να επιθυμούν συναισθηματικές πρωτίστως

³ Ο Κανάκης (2011: 27) υποστηρίζει ότι «οι αποδομικές, φουκωικές και ντεριντιανές προσεγγίσεις στον λόγο προϋποθέτουν το σωσυρικό parole», δηλαδή ο Λόγος –με κεφαλαίο– που απασχολεί τους κοινωνικούς επιστήμονες –συχνά ως κυρίαρχος Λόγος– είναι άλλης τάξης από το λόγο όπως τον μελετά, π.χ., η γλωσσολογική ανάλυση λόγου και αναγκαστικά έπεται της γλωσσικής παραγωγής (discourse) σε κανονικές συνθήκες επικοινωνίας.

επαφές. Οι γυναίκες, άλλωστε, φέρουν το πολιτισμικό βάρος της χρήσης της πρότυπης γλώσσας. Μάλιστα, η Κάτια δε διστάζει να αποδώσει τον χωρισμό της Έλσας με τον Γιώργο μεταξύ άλλων και στη γλωσσική συμπεριφορά της που δε συνάδει με αυτό που ονομάζεται *lady talk* (24). Ας σημειώσουμε πως η Κάτια είναι μεγαλωμένη στην επαρχία και ήταν φιλόλογος. Πέρα από τις ηθικές αξίες της, ως φιλόλογος έχει μια μάλλον κανονιστική αντίληψη για την ορθή, με την ευρεία έννοια (22, 24), χρήση της γλώσσας.

Από την άλλη, θέτει κανόνες όχι μόνο ως προς τη χρήση γλωσσικών τύπων αλλά και ως προς τα επικοινωνιακά δικαιώματα της Έλσας ως κόρης που δεν της επιτρέπεται να μιλάει με την μητέρα της για ζητήματα σεξουαλικότητας θεωρώντας τα ταμπού (24). Η αντεπίθεση από την Έλσα έρχεται αρκετά παρακάτω (54). Εδώ στήνει ένα επιχείρημα *a contrario* στηλιτεύοντας αρχικά τη Βάσω ως κακή κόρη-λεσβία που λέει ψέματα στην Στέλλα και της απευθύνεται υποκριτικά με τον όρο μανουλί::τσα μου (54), για να προκρίνει εν τέλει τον εαυτό της ως καλή κόρη-ετεροφυλόφιλη που όχι μόνο δεν έχει κάτι επαισχυνο να κρύψει αλλά επιλέγει μια επικοινωνιακή στρατηγική αμεσότητας και ειλικρίνειας προς την μητέρα της.

Τέλος, στο (36), η Κάτια φαίνεται να έχει εσωτερικεύσει ακόμα μια αναπαράσταση για το πώς μιλάει «το κάθε φύλο». Το βεβαιωτικό αυτό εκφώνημα στην πραγματικότητα επιτελεί τα ίδια τα προστάγματα του κανόνα που επικαλείται. Τα όρια μεταξύ οντολογικού και δεοντολογικού γίνονται ρευστά, καθώς σβήνει η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην αναπαράσταση της γλώσσας και την ίδια την γλωσσική συμπεριφορά των ομιλητών. Η κανονιστική ιδεολογία της γλώσσας, μέρος των ευρύτερων λόγων περί έμφυλης ιεράρχησης, αναπαράγεται παραθέτοντας μια υποτιθέμενη γλωσσική πραγματικότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παράγει τα αποτελέσματα που ονοματίζει αλλά αυτοστιγμεί η ίδια η εκφώνηση περιβάλλει με δεοντολογικό στάτους την ιδεολογία ως νόμο (πρβλ. Λαμπροπούλου 2014).

5. Έμφυλες και εμφύλιες αψιμαχίες

«οι άντρες ... φαίνεται ότι κατέχουν την εξουσία και στον λόγο και πίσω από τον λόγο» (Fairclough 1985: 756)

Σε αυτήν την ενότητα μεταθέτουμε τον αναλυτικό μας φακό στο μακροεπίπεδο των συνομιλιακών πρακτικών, αντλώντας από την ανάλυση συνομιλίας και το μοντέλο της θετικής/αρνητικής ευγένειας. Βασική παραδοχή της ανάλυσής μας θα αποτελέσει η θέση ότι το φύλο αποτελεί, εκτός των άλλων, ένα επίτευγμα και προϊόν της κοινωνικής διεπίδρασης η οποία επιτελείται καθημερινά μέσω της συνομιλίας (Μακρή-Τσιλιπάκου 2010). Έτσι, η συνομιλία, ως συμμετοχική δραστηριότητα, αποκαλύπτει τόσο την συγκροτησιακή λειτουργία της ως προς τις έμφυλες αναπαραστάσεις όσο και τον δυναμικό της χαρακτήρα.

Στα συνομιλιακά δεδομένα που εξετάζονται μας δίνεται η ευκαιρία να εξετάσουμε διαφυλετικές διαφορές (αποσπάσματα Α' και Γ') και ενδο-φυλετικές διαφορές (απόσπασμα Β') ως προς τις συνομιλιακές στρατηγικές που ακολουθούν οι συνομιλητές και οι συνομιλήτριες. Κατά τους Gumperz & Hymes (1972), η επικοινωνιακή ικανότητα (communicative competence) συνίσταται όχι μονάχα στην ικανότητα των ομιλητών να εκφέρουν γραμματικοσυντακτικά ορθές προτάσεις, κατά την τσομσική γλωσσική ικανότητα (linguistic competence), αλλά κυρίως στην

αίσθηση της καταλληλότητας (appropriateness) σε διαφορετικές περιστάσεις. Άντρες και γυναίκες φαίνεται να διαφέρουν ως προς αυτήν ακριβώς την αίσθηση της επικοινωνιακής καταλληλότητας.

Σύμφωνα με το μοντέλο της ανάλυση συνομιλίας (conversation analysis) των Sacks, Schegloff & Jefferson (1974), η συνομιλία αποτελεί έναν μηχανισμό εναλλαγής συνεισφορών στον λόγο (turn-taking) ο οποίος διέπεται από ένα σύστημα ιεραρχημένων και περιοδικών κανόνων με στόχο τη ρύθμιση της κατοχής του βήματος (floor) από τα συνομιλούντα άτομα. Έτσι, υπό ομαλές συνθήκες, κάθε φορά μιλά ένα άτομο χωρίς να υπάρχουν κενά και ταυτόχρονες εκφορές κατά τον ρου της συνομιλίας. Το ζητούμενο εδώ είναι η μελέτη της δόμησης (turn constructional component) και της κατανομής (turn allocation component) των συνεισφορών. Σύμφωνα με το μοντέλο της θετικής/αρνητικής ευγένειας (positive/negative politeness) των Brown & Levinson (1987), οι ομιλητές έχουν ως βασική τους επιδίωξη να προβάλλουν στους συνομιλητές τους ένα θετικό πρόσωπο (positive face) με σκοπό να εξασφαλίσουν την αναγνώριση, αποδοχή, εκτίμηση, θαυμασμό και ορισμένες φορές την αγάπη των άλλων. Για να το πετύχουν αυτό, αναπτύσσουν διάφορες επικοινωνιακές στρατηγικές ευγένειας που αποσκοπούν στο να κρατήσουν τα προσήματα και να αποφευχθούν απροκάλυπτα προσβλητικές πράξεις ή και μια ενδεχόμενη ρήξη. Η συνδυαστική εφαρμογή των δύο μοντέλων μας επιτρέπει να αναλύσουμε τόσο τις επικοινωνιακές στρατηγικές όσο και τη χρονική ακολουθία αυτών με σκοπό να αναδείξουμε τα διαφορετικά(;) επικοινωνιακά στυλ των ομιλητών μας (Μακρή-Τσιλιπάκου 2006).

Κατ' αρχάς θα εξετάσω τις επικοινωνιακές επιλογές των ομιλητών στη βάση του γειτνιαστικού ζεύγους (adjacency pair) αρχική τοποθέτηση ή αξιολόγηση – συμφωνία σε πρώτο σκέλος, όπου η συμφωνία κατέχει την θέση του προτιμώμενου (preferred) δευτέρου σκέλους έναντι της διαφωνίας που λειτουργεί απειλητικά για το κύρος του προσώπου (face threatening act) και γι' αυτό είναι ανεπιθύμητη (dispreferred) και κατ' επέκταση σημαδεμένη (marked).

Η Κάτια φαίνεται να διαφωνεί τόσο με την Έλσα όσο και με τον Τάσο. Πιο συγκεκριμένα, στο απόσπασμα Α', η διαφωνία της αφορά το περιεχόμενο των απόψεων της Έλσας (8) αλλά και τον τρόπο έκφρασής της (2). Σε ορισμένες περιπτώσεις, αρχικά επιχειρεί να εξασθενήσει την προηγούμενη συνεισφορά της είτε μειώνοντας τη σημασία του ζητήματος γενικά (16) είτε αρνούμενη ότι αφορά την ίδια (6). Ωστόσο, σε μια δεύτερη φάση, επανέρχεται εκφράζοντας ρητά τη διαφωνία της και αναιρώντας έτσι την προηγούμενη δική της συνεισφορά (18). Επίσης, παραθέτει τις απόψεις της επί ζητημάτων που βρίσκονται σε αντίθεση με την θέση της Έλσας καλώντας την να τις σχολιάσει (14). Στην συνεισφορά (2), διακόπτει πραγματώνοντας ρητή ετεροδιόρθωση (exposed correction, Jefferson 1987), όπου επεξεργάζεται την συνεισφορά της Έλσας, διορθώνοντάς την. Διαφωνία δηλώνει επίσης και η φαινομενική συμφωνία με μια αντίθετη θέση, ενώ ταυτόχρονα την αναιρεί με έναν αρνητικό χαρακτηρισμό (4). Από την συνολική εικόνα των διαφωνιών της προκύπτει μια διδακτική/συμβουλευτική διάθεση προς την Έλσα, πράγμα το οποίο δεν είναι άσχετο με το γεγονός ότι πρόκειται για διάλογο μάνας και κόρης. Σ' αυτό συνηγορεί και η προσπάθεια να μην εκφράζει άμεσα τη διαφωνία της αλλά να καθυστερεί, ίσως με σκοπό να εκτονώσει την ένταση. Οι συνεχείς, πάντως, ταυτόχρονες εκφορές εκατέρωθεν (π.χ., 1-2, 2-3, 3-4, 6-7, 9-10) στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα είναι

δηλωτικές του συγκρουσιακού κλίματος που επικρατεί μεταξύ των δύο γυναικών,⁴ παρότι οι επικαλύψεις από μόνες τους μπορεί να εμφανίζονται και σε περιστάσεις σύμπτωσης (Clift 2016: 129).

Στην συνομιλία Β', η τακτική διαφωνίας της Κάτιας είναι διαφορετική, πράγμα που έχει να κάνει με το λιγότερο ευαίσθητο θέμα, ενδεχομένως το φύλο του συνομιλητή της, που δημιουργεί μια απόσταση μεταξύ των δύο, και την μετάθεση του κέντρου διαφωνίας σε ένα τρίτο απόν άτομο, τον Ηλία. Εδώ, διαφωνώντας με τον Τάσο (32), υπερασπίζεται τον Ηλία ως πατέρα, παρότι είναι διαζευγμένοι, και προσπαθεί μέσω της αφήγησης ενός περιστατικού να φέρει τη δική του στάση και φωνή στη συζήτηση παρέχοντας αναγκαίες, κατά την ίδια, διευκρινίσεις (34). Η διαφωνία της, σε ορισμένα σημεία διστακτική (34), κινείται σε δύο επίπεδα: παραθέτει επιχειρήματα βάσει γενικών διαπιστώσεων για τον πατρικό ρόλο και τη γλωσσική συμπεριφορά των πατέρων (36) αλλά και βάσει της ιδιαίτερης κατάστασης του Ηλία: την αναπηρία του (40). Η προσπάθεια θεμελίωσης της αντίθετης θέσης της και ο ήπιος τόνος της δείχνουν ότι αναγνωρίζει την αλήθεια της θέσης του Τάσου αλλά προσπαθεί να την ανασκευάσει προβάλλοντας και μια άλλη όψη της. Αυτό έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την μετωπική σύγκρουση που λαμβάνει χώρα στο απόσπασμα Α' και αντανακλάται και στα μέσα διαφωνίας που χρησιμοποιεί.

Στο απόσπασμα Γ', αν και το θέμα συζήτησης αφορά τρίτα –απόντα– πρόσωπα (την αδελφή της Κάτιας, τη Στέλλα, και την κόρη της, την Βάσω), φαίνεται πως ορισμένες πτυχές του θέματος προκαλούν έντονη αμηχανία στην Κάτια και αντιμετωπίζονται ως ταμπού. Σε αυτή την περίπτωση, επιχειρεί τη διακοπή της όλης συζήτησης καθώς αφορά άμεσα και την ίδια ως μητέρα ενός ομοφυλόφιλου γιου, και μάλιστα παρόντος (63). Άλλοτε πάλι εκφράζει έντονα τη διαφωνία της για την κρίση που έχει μόλις εκφερθεί και αρνείται να τη σχολιάσει για να αποφύγει μια ενδεχόμενη ρήξη (55). Σημειώνω ότι αυτές οι θεματικές αποτέλεσαν τον πυρήνα πολλών συζητήσεων που έλαβαν χώρα εκείνη την εβδομάδα. Τέλος, σε ένα σημείο που διαφωνεί με τον Τάσο, αυτό γίνεται με επίκληση της αφήγησης της Στέλλας και έτσι μεταθέτει την ευθύνη της άποψής της σε κάποιον άλλον (59). Με αυτόν τον τρόπο, διαχέει την ευθύνη και τα αποδεικτικά στοιχεία (evidence) που στηρίζουν την θέση της, όπως παρατηρούν και οι Hill & Irvine (1993).

Άξια μνείας είναι εδώ η συνομιλιακή αφήγηση στην εναρκτήρια συνεισφορά (41) του αποσπάσματος, όπου η Κάτια μας αφηγείται την τηλεφωνική συνομιλία που είχε με την Στέλλα με θέμα την ερωτική ζωή της Βάσως. Οι αφηγήσεις είναι ο κατεξοχήν κειμενικός τρόπος με τον οποίο ο εαυτός συγκροτεί την υποκειμενικότητά του σε σχέση με τους άλλους νοηματοδοτώντας τις εμπειρίες του (Kerby 1991). Αν και γίνεται δεκτό ότι οι γυναίκες συνήθως αναλαμβάνουν τον ρόλο του συν-αφηγητή μιας ιστορίας με εμβόλιμα σχόλια και προσθαφαιρέσεις, εν προκειμένω η Κάτια προβαίνει σε μια εξολοκλήρου δικής της αφήγηση που δεν διακόπτεται από τους συνομιλητές της. Χαρακτηριστική είναι η παραστατικότητα (performance) με την οποία επενδύεται η αφήγηση μέσω συγκεκριμένων αφηγηματικών τεχνικών όπως οι φράσεις *την είπα, πε* (=είπε) και *λέω*, παραγλωσσικά στοιχεία, όπως το ότι πιάνει το στήθος της για να μεταφέρει το πόσο ψυχοφθόρα ήταν μια κατάσταση, η χρήση ευθέως λόγου αν και μεταφέρει τα λόγια τρίτων και οι φωνολογικές και υφολογικές τροπικότητες που χρησιμοποιεί, μιμούμενη τον τρόπο ομιλίας της Στέλλας. Κατ'

⁴ Βλ., ωστόσο, Tannen & Kakava (1992) and Kakava (2002) για την λειτουργία της διαφωνίας στα ελληνικά.

αυτόν τον τρόπο, η αφηγηματική δράση ως περιγραφή των γεγονότων συμπληρώνεται από την αφηγηματική διεπίδραση ως δραματοποίηση των λεγομένων της αφηγηματικής φωνής της αδερφής της. Όλα αυτά τα στοιχεία υφαίνονται μια ιστορία γεμάτη αμεσότητα και ζωντάνια με έντονη θεατρικότητα καθώς ξετυλίγονται δύο μητρικοί ρόλοι. Κατά τον Kerby (1991), οι ιστορίες των γυναικών έχουν συνήθως ως θέμα καθημερινά προβλήματα (troubles-telling) που αφορούν προσωπικές πτυχές της ζωής και του ιδιωτικού βίου μέσω των οποίων δείχνουν την αλληλεγγύη τους προς άλλες γυναίκες και τους παρέχουν κοινωνικά χρήσιμες πληροφορίες, ενώ αναφέρονται σε συναισθήματα και πρόσωπα παρά σε πράγματα (Γεωργακοπούλου 2006). Το ίδιο κάνει εδώ και η Κάτια καθώς μοιράζεται με την Στέλλα τα ερωτικά προβλήματα της κόρης της –προβλήματα που αντιμετωπίζει και η δική της κόρη.

Η Έλσα παρουσιάζει δύο διαφορετικά πρόσωπα στα αποσπάσματα Α' και Γ'. Στο Α', ειδικά, είναι αυτή η οποία κάνει την αρχική τοποθέτηση (1) πάνω στην οποία στήνεται η διαφωνία (2). Εκφράζεται ρητά (3), ενίοτε δηκτικά (25) και ειρωνικά έναντι της Κάτια (17) ενώ κάνει και διευκρινιστικές ερωτήσεις με τρόπο που να προδικάζουν την θέση της (15) ή απαντώντας τις ή ίδια (5). Πολύ χαρακτηριστικό είναι ότι συνεχώς διαφωνεί με το να θέτει ερωτήσεις που η απάντησή τους μοιάζει αυτονόητη βάσει του δικού της κώδικα ηθικής (21). Κατά την Coates (1989), ερωτήσεις θέτουν οι ισχυροί ομιλητές σε ασύμμετρες συζητήσεις και οι γυναίκες με σκοπό να προωθήσουν την κουβέντα. Ακριβώς την τελευταία λειτουργία επιτελούν οι ερωτήσεις της Κάτιας και του Τάσου σε αντίθεση με τις ερωτήσεις της Έλσας στο απόσπασμα Α', οι οποίες εντάσσονται στην πρώτη περίπτωση. Η Έλσα αναδεικνύεται αναμφίβολα σε ισχυρή ομιλήτρια σε αυτή τη συνομιλία, καθώς θέτει 19 ερωτήσεις έναντι καμίας της Κάτιας. Έτσι, εδώ το φύλο υπερσκελίζεται από την συγκεκριμένη θέση του υποκειμένου στο συνομιλιακό πεδίο.

Ως προς τον Τάσο, χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με το οποίο διαφωνεί στο απόσπασμα Β', δείχνοντας αρχικά να συμφωνεί, αλλά παραθέτοντας αυτοστιγμεί επιχειρήματα που υποστηρίζουν την αντίθεση άποψη (33). Υιοθετεί μια πιο διαλλακτική στάση έναντι της Κάτιας σε σχέση με εκείνη της Έλσας και φαίνεται να τον ενδιαφέρουν τα επιχειρήματά της, τα οποία ακούει ενεργά (35). Αντιθέτως στο απόσπασμα Γ', η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από την κρυφή ομοφυλοφιλία της Βάσως, ένα θέμα που τον αφορά άμεσα, όντας ο ίδιος ομοφυλόφιλος. Έτσι και η στρατηγική διαφωνίας του διαφοροποιείται καθώς εκφράζεται αμεσότερα και εντονότερα (42), πιθανόν για να εκφέρει έμμεσα την προσωπική του τοποθέτηση.

Βλέποντας τα δεδομένα από την αντίθετη οπτική, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι συνομιλητές δεν φαίνεται να γεφυρώνουν τις διαφωνίες τους. Στο απόσπασμα Α', η συζήτηση λήγει με την Κάτια να αποτρέπει την κόρη της να εισάγει παρόμοια θεματική στο μέλλον (28), δείγμα απουσίας κοινού εδάφους. Στο απόσπασμα Β', υπάρχουν περισσότερα σημεία σύγκλισης, καθότι οι δύο συνομιλητές φαίνεται να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους τα επιχειρήματα που αναπτύσσονται εκατέρωθεν (32, 33). Στο απόσπασμα Γ', το θέμα που αναπτύσσεται μένει μετέωρο καθότι η μητέρα παρεμβαίνει αλλάζοντας θέμα (63) και αρνούμενη να συνεχίσει την κουβέντα (55). Η μόνη περίπτωση όπου έχουμε εκπεφρασμένη συμφωνία είναι στο απόσπασμα Γ' μεταξύ του Τάσου και της Έλσας, όπου η τελευταία άλλοτε προβαίνει σε μια όμοια αξιολόγηση (45) και άλλοτε επαυξάνει με μια κρίση που αναπτύσσει και ενισχύει μια προγενέστερη συνεισφορά του Τάσου (49).

Στο σημείο αυτό θα εστιάσω στο συνομιλιακό φαινόμενο των ταυτόχρονων εκφορών. Παρότι η πρώιμη σχετική έρευνα (Zimmerman & West 1983), τις θεωρεί σημάδι παθογένειας της συνομιλικής τάξης, αφού με αυτές παραβιάζονται οι κανόνες αλληλουχίας των συνεισφορών, δηλαδή τα δικαιώματα λόγου των συμμετεχόντων και η κατοχή του βήματος (Edelsky (1981), η μετέπειτα έρευνα (Stokoe & Smithson 2001, Μακρή-Τσιλιπάκου 2006, Clift 2016: 126-129) έδειξε ότι οι ταυτόχρονες εκφορές (επικαλύψεις, διακοπές) μπορεί να έχουν τόσο κυριαρχικό όσο και συνεργατικό χαρακτήρα (βλ. Tannen 1990).

Ως βάση της διάκρισης μεταξύ επικάλυψης (overlap) και διακοπής (interruption), θα θεωρήσω τις ταυτόχρονες εκφορές που εμφανίζονται από την μία, στο πλαίσιο της πρώτης ή τελευταίας συλλαβής και από την άλλη, τουλάχιστον δύο συλλαβές μετά την αρχή ή πριν το τέλος μιας γλωσσικής μονάδας. Η ποσοτική αυτή διάκριση αντανακλάται σε ένα ποιοτικό επίπεδο, δεδομένου ότι οι διακοπές αποτελούν βαθύτερες παρεμβάσεις στην προηγούμενη συνεισφορά και κατ' επέκταση σοβαρότερες παραβιάσεις των συνομιλικών δικαιωμάτων (Μακρή-Τσιλιπάκου 2006, Αρχάκης 2006).

Όπως γίνεται φανερό και από τα τρία αποσπάσματα, η Έλσα διακόπτει περισσότερο από όλους (8 φορές), ακολουθεί η Κάτια (5 φορές) και τελευταίος ο Τάσος (4 φορές), μη συνάδοντας με την θέση ότι οι άντρες διακόπτουν περισσότερο από τις γυναίκες. Ακόμα κι αν συνυπολογίσουμε τις επικαλύψεις, οι οποίες ούτως ή άλλως είναι ελάχιστες (3 εν σύνολω), τα ποσοστά αυτά δεν ανατρέπονται. Οι περισσότερες ταυτόχρονες εκφορές εντοπίζονται στο απόσπασμα Α' (9 τον αριθμό) και έπονται τα άλλα δύο με ελάχιστη διαφορά μεταξύ τους (5 και 6 τον αριθμό, αντιστοίχως). Μάλιστα, στο απόσπασμα Γ', η Καίτη δεν προβαίνει ούτε σε επικάλυψη ούτε σε διακοπή για λόγους που θα γίνουν καλύτερα κατανοητοί παρακάτω.

Η ποσοτικοποίηση αυτών των δεδομένων θα ήταν ελλιπής εάν δεν λάμβανε υπόψη της τη διάκριση μεταξύ συνεργασιακών (cooperative) και κυριαρχικών (dominant) διακοπών, διάκριση που, κατά την Tannen (1990), εισάγει μια ποιοτική παράμετρο. Δεν γίνεται κάθε διακοπή με πρόθεση παραβίασης των συνομιλικών δικαιωμάτων του συνομιλούντος ατόμου, αλλά πιθανόν να συνιστά μέσο έκφρασης ενδιαφέροντος και συμμετοχικής υποστήριξής του. Στα δεδομένα μας οι διακοπές είναι ως επί το πλείστον κυριαρχικές καθώς συνήθως επιβάλλουν έναν θεματικό προσανατολισμό (2), θέτουν περιορισμούς στην ανάπτυξη του θέματος (26) ή εκφράζουν αντίθετη γνώμη στην πλειοψηφία των περιπτώσεων (βλ. Μακρή-Τσιλιπάκου 2006), βλ. ωστόσο (6-7), όπου υπάρχει επικάλυψη αλλά όχι διακοπή, εφόσον η Έλσα παίρνει το λόγο (7) μετά από ερώτηση που της απευθύνει η Κάτια (6).

Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τα συμπεράσματα της προηγούμενης παραγράφου δείχνουν προς την κατεύθυνση ότι το κλίμα, κυρίως στο απόσπασμα Α' είναι εξαιρετικά συγκρουσιακό με τους συνομιλητές να λογομαχούν εντόνως. Θα πρέπει να υπογραμμιστεί πως τα περισσότερα φαινόμενα διακοπής εντοπίζονται στο απόσπασμα Α' που λαμβάνει χώρα μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου. Από την άλλη, στο απόσπασμα Β', δεν φαίνεται το φύλο να εισάγει κάποια διαφοροποίηση μιας και οι δυο συνομιλητές διακόπτουν ισομερώς. Στην τελευταία μικτή συνομιλία, η λεπτή φύση του θέματος, η (προσποιητή;) άγνοια από την μεριά της Κάτιας και η ταυτόχρονη συμμετοχή δύο σχεδόν συνομηλικών οδηγούν στην πλήρη απουσία διακοπών από τη μεριάς της και αρκείται απλώς στο να μεταφέρει το διάλογό της με την Στέλλα.

Η θέση των υποκειμένων (subject position) κατά τον Fairclough (1989: 38) είναι δηλωτική της τοποθέτησής τους στη συνομιλική διεπίδραση και μπορεί να αναδειχθεί μέσα από την κατανομή των συνεισφορών και των ευκαιριών των συνομιλητών. Στο απόσπασμα Α΄, είναι φανερό πως η Κάτια κατέχει το βήμα περισσότερο από την Έλσα και καταφέρνει να εισάγει με επιτυχία θέματα συζήτησης, όπως η σεξουαλική ηθική, ο χωρισμός της Έλσας και το δικαίωμα της για την εισαγωγή αντίστοιχων θεματικών στο μέλλον. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στο απόσπασμα Β΄, όμως εδώ παρατηρείται μια συμμετρία στα συνομιλιακά δικαιώματα καθώς τα εκατέρωθεν επιχειρήματα ξετυλίγονται σπονδυλωτά από τους Κάτια και Τάσο. Τέλος, στο απόσπασμα Γ΄, η Κάτια αρκείται αρχικά στην εισαγωγή του θέματος (41) και ακολουθούν συνεισφορές στα πλαίσια ενός σχολιασμού των λεγομένων της Στέλλας από τον Τάσο και την Έλσα. Εν τέλει, όταν η Έλσα εισάγει απερίφραστα δύο νέες θεματικές (τα ψέματα της Βάσως (27, 47) και την ομοφυλοφιλία της (45)), η Κάτια παίρνει τον έλεγχο για να αποφύγει την αμηχανία (53) και την μετωπική σύγκρουση (55), αντίστοιχα, πράγμα που καταφέρνει. Ούτε σ΄ αυτήν την περίπτωση το φύλο των συνομιλητών φαίνεται να αποτελεί διαφοροποιητική παράμετρο ως προς την κατοχή του βήματος, σ΄ αντίθεση με την κρατούσα θέση περί κατοχής του ελέγχου από τους άντρες σε μικτές συζητήσεις.

6. Είναι η ετεροκανονικότητα, ηλίθιε !

“It is almost as if they (gender and sexuality) are in a metaphorical state of intercourse” (Boellstorff 2007: 27)

Σε αυτήν την ενότητα, θα επιχειρηθεί η ανάλυση των δεδομένων μου αυτή τη φορά με κύριο αναλυτικό εργαλείο την σεξουαλικότητα. Ακολουθώντας την αναθεωρημένη πρόταση της Rubin (1994) ως προς το σύστημα του φύλου (sex/gender system), υποστηρίζουμε ότι το φύλο και η σεξουαλικότητα, αν και διαπλέκονται στο επίπεδο της βιωμένης εμπειρίας των υποκειμένων, θα πρέπει να διακριθούν αναλυτικά καθότι αποτελούν δύο ξεχωριστούς άξονες καταπίεσης. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η πρόταση του Lancaster (2006 [1991]) που μας εφιστά την προσοχή σε μια ενδεχόμενη σύνθλιψη της διαφοράς μεταξύ φύλου και σεξουαλικότητας ή ακόμα και φυσικοποίηση των αμοιβαίων σχέσεών τους. Σε μια προσπάθεια να αποφύγω τους προαναφερθέντες σκοπέλους, επιλέγω την πραγμάτευση της γλωσσικής παραγωγής των ομιλητών μου υπό το πρίσμα της σεξουαλικότητας σε ξεχωριστή ενότητα, κάνοντας, ωστόσο, συνδέσεις με το φύλο. Επίσης, στην αρχή κάθε αποσπάσματος, παραθέτω πραγματολογικά δεδομένα που απέσπασα κατόπιν συνεντεύξεων από τους πρωταγωνιστές με τους οποίους και διατηρώ στενές σχέσεις. Μ΄ αυτόν τον τρόπο επιχειρώ να σκιαγραφήσω το εκάστοτε παρασκήνιο των επιμέρους επικοινωνιακών περιστάσεων καθώς και το ευρύτερο συμφραζόμενο εντός του οποίου λαμβάνουν χώρα με βάση πληροφορίες για την προσωπική ζωή των προσώπων. Ακολουθεί η ανάλυση των τριών αποσπασμάτων σε τρεις διακριτές υποενότητες.

6.1 Απόσπασμα Α΄: «Η Εύα και η Παναγία»

Σε αυτό το απόσπασμα ξετυλίγεται φραστική διαμάχη μεταξύ της Έλσας και της Κάτιας, κόρης και μητέρας, αντίστοιχα. Η πρώτη μέχρι προσφάτως διατηρούσε διετή ερωτική σχέση με τον Γιώργο, συνομήλικο και συμφοιτητή της. Από τα πρώτα κιόλας βήματα της σχέσης τους, ο Γιώργος γνώρισε την μητέρα της και κατόπιν της «έγκρισης» αυτής της σχέσης από την Κάτια, ακολούθησαν συχνές επισκέψεις του Γιώργου στο σπίτι μέχρι τον χωρισμό του ζευγαριού πριν περίπου ένα μήνα από την ηχογράφιση. Στο μεσοδιάστημα, η Έλσα γνώρισε άλλους δύο άντρες με τους οποίους, όπως το θέτει, *έκανε ξεπέτα*, είχε, δηλαδή, εφήμερες σεξουαλικές συνευρέσεις χωρίς συναισθηματική επένδυση. Το γεγονός αυτό υπέπεσε στην αντίληψη της Κάτιας που, όπως λέει χαρακτηριστικά η Έλσα, *δεν της ξεφεύγει τίποτα...μητρικό ένστικτο!*

Με αφορμή αυτά τα γεγονότα, οι δύο γυναίκες αντιπαρατίθενται υποστηρίζοντας διακριτά συστήματα σεξουαλικής ηθικής. Παρότι είναι και οι δύο ετεροφυλόφιλες και ανήκουν στην ίδια οικογένεια, δεν φαίνεται να συμμερίζονται κοινές ηθικές αξίες απέναντι στην σεξουαλική-σαρκική επιθυμία. Από την μία, η Έλσα εκφράζει μια ελευθεριακή στάση και εμφανίζεται ως υπέρμαχος του σεξ (pro-sex) δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην ερωτική απόλαυση και απενοχοποιώντας την ενεργητική αναζήτησή της (1), ανατρέποντας την παραδοσιακή εννοιολόγηση της γυναικείας απόλαυσης ως παθητικής και εν αναμονή της αντρικής διεισδυτικής επιθυμίας-πρωτοβουλίας για να την αφυπνίσει. Απαρνείται συνεπώς τον πολιτισμικά καθορισμένο ρόλο που την θέλει να περιφρουρεί τα σεξουαλικά ήθη, αυτοπεριστεύοντας την δική της επιθυμία έναντι αυτής του άντρα. Σε αυτό συνηγορεί και η χρήση του όρου *παρθένα* (17) που στο συγκεκριμένο συμφραστικό περιβάλλον φέρει αρνητικές συνδηλώσεις.

Με την ανατρεπτική ιδιοποίηση και αρρενοποίηση του όρου *γκόμενος* (1), που χρησιμοποιείται ευρέως από άντρες στο θηλυκό γένος με σεξιστικές συνδηλώσεις και έχοντας συνήθως ως αντικείμενο αναφοράς κάθε γυναίκα και όχι μόνο την ερωτική σύντροφο, προβαίνει σε μια λεκτική αντικειμενοποίηση, αυτή τη φορά, των αντρών ως σεξουαλικών αντικειμένων ηδονής κόντρα στην καθεστηκυία ελληνική σεξουαλική τάξη (πρβλ. Κοσετζή 2011). Μάλιστα, σπεύδει αμέσως να αποκαταστήσει την αλήθεια του λόγου της απέναντι στην αντίδραση της Κάτιας για την επιλογή αυτής της λέξης (2) και να αντιτεθεί στον κανονικοποιητικό όρο *αγόρι μου* (2) που θα επένδυε με ηθική νομιμοποίηση τις σεξουαλικές της περιπέτειες, τοποθετώντας τις στα πλαίσια της μονογαμικής, μακροχρόνιας και συναισθηματικής σχέσης που ενδεικνύει, χαρακτηριστικά, ο όρος.

Εκτός από την χρήση της λέξης *σεξ* (5), που όπως πληροφορήθηκα αποτελούσε μια λέξη ταμπού κατά το μέγάλωμα των παιδιών της οικογένειας, ο λόγος της Έλσας χαρακτηρίζεται από έντονη σωματικότητα όταν αναφέρεται στην ερωτική επιθυμία – η οποία αποδίδεται άμεσα ως φυσική ανάγκη ενός ενσώματου εαυτού, στην αναπόδραστη υλικότητά του (15), προτάσσοντας τη σωματική όψη σε αντίθεση με τα επιχειρήματα της Κάτιας. Ενδεχομένως στρατηγικά την σωματική όψη της επιθυμίας της και σε αντίστιξη προς τα αντεπιχειρήματα της Κάτιας. Έτσι, εντοπίζοντας την ανάγκη για σεξουαλική εκτόνωση στο σώμα την νομιμοποιεί σε μια βιολογίζουσα βάση –που στο σύγχρονο καθεστώς αυξημένης ιατρικοποίησης της σεξουαλικότητας δεν χωρά πολλές αντιρρήσεις καθώς φέρει την σφραγίδα του επιστημονικού λόγου (Γιαννακόπουλος 2006).

Από την άλλη πλευρά, η Κάτια φαίνεται να αναλαμβάνει έναν ηθικοποιητικό ρόλο. Αρχικά φαίνεται να αστυνομεύει γλωσσικά την κόρη της ως προς τους όρους που

επιλέγει για να αναφερθεί στην φύση των πρόσφατων σχέσεών της (2) αλλά στην πραγματικότητα πρόκειται για μια μάχη τόσο σηματομένων όσο και σημειόντων, εφόσον επιχειρεί να ελέγξει το νόημα και να πειθαρχήσει την σεξουαλικότητα της κόρης της. Αυτό γίνεται φανερό στην επόμενη κιάλας συνεισφορά της (4), όπου ρητά πλέον χρησιμοποιεί τον όρο *ελαφρές*, αν και δεν είναι ξεκάθαρο ποιο απόν ουσιαστικό προσδιορίζει επιθετικά: π.χ., τις σχέσεις ή τις ίδιες τις γυναίκες που εμπλέκονται σε αυτές. Εάν υπονοείται το δεύτερο, τότε αναπαράγει την αντίληψη που στοχοποιεί ηθικά μονάχα τις γυναίκες για σεξουαλικές σχέσεις στις οποίες εκ των πραγμάτων συμμετέχουν και άντρες που όμως βρίσκονται στο απυρόβλητο του κοινωνικού ελέγχου. Στο ίδιο σενάριο, η χρήση της λέξης στον πληθυντικό αριθμό εκτονώνει την σύγκρουση –παράλληλα με άλλες στρατηγικές που αναφέρθηκαν παραπάνω– καθώς δεν αναφέρεται ρητά στην συνομιλήτριά της αλλά σε μια κατηγορία γυναικών στην οποία έμμεσα υπονοείται ότι ανήκει.

Η συνεισφορά (8), συμπυκνώνει, θα λέγαμε, το κύριο επιχείρημά της. Στο ηθικό σύμπαν της Κάτιας, η σεξουαλική συνεύρεση νομιμοποιείται μονάχα ως κομμάτι μιας ευρύτερης συναισθηματικής σχέσης με βάση το πρότυπο του ετεροφυλοφιλικού, μονογαμικού και μακροχρόνιου γάμου. Έτσι, αποδίδει χαμηλότερο κοινωνικό στάτους και αναγνωρισιμότητα σε μορφές σχέσεων, όπως της Έλσας, οι οποίες κατά το σχήμα της Rubin (1994) βρίσκονται χαμηλά στην κλίμακα της σεξουαλικής διαστρωμάτωσης (*sexual stratification*). Χαρακτηριστικό είναι πως τέτοιου είδους καθαρά σεξουαλικών σχέσεων όχι μόνο δεν χαίρουν κοινωνικού κύρους αλλά, για την Κάτια, δεν είναι καν πολιτισμικά διανοήσιμες μορφές σχετιζοσθαι, πράγμα που γίνεται καταφανές από την έντονη άρνησή της (6, 10, 16, 18) να συνδιαλλαγεί σε μια τέτοια βάση.

Ένα δεύτερο επιχείρημα που επικαλείται η Κάτια είναι η στενή χρονική συνάφεια μεταξύ της προηγούμενης σχέσης της Έλσας και των πρόσφατων περιπετειών της, καθώς έχει μεσολαβήσει ένας μήνας μεταξύ τους. Κατά την λογική της, η κόρη της δεν «θρήνησε» αρκετά τον χωρισμό της ούτε αφιέρωσε αρκετό χρόνο για έναν απολογισμό αυτής της σχέσης (12, 14). Αυτό που προκαλεί εδώ την έντονη δυσαρέσκειά της –που εκφράζεται και γλωσσικά με την χρήση των ηχοποιητικών λέξεων *νταν, νταν* (12) και τις χειρονομίες που συνόδευσαν εξωγλωσσικά το εκφώνημα– είναι το ρήγμα στην ετερο-χρονοκανονικότητα (Freeman 2010) εκ μέρους της Έλσας. Σύμφωνα με αυτό το ετερο-ρυθμισμένο καθεστώς αντίληψης του χρόνου, θα έπρεπε να περάσει μια περίοδο «πένθους» ανάλογης μάλιστα χρονικής διάρκειας με την διάρκεια της σχέσης. Κατά αυτήν την περίοδο ενδοσκόπησης, θα απείχε, ιδεωδώς, από νέες γνωριμίες, πόσο μάλλον από εφήμερες σεξουαλικές συνευρέσεις.

Το τρίτο επιχείρημα της Κάτιας αναπαράγει αυτήν ακριβώς την αντίληψη που, όπως είδαμε, απαξιώνει η Έλσα. Το κέντρο βάρους εδώ περνάει από το πρόσωπο της κόρης στις σχέσεις της με τον Γιώργο και τους ερωτικούς της συντρόφους εν γένει. Η θεώρηση της μητέρας είναι ότι οι γυναίκες θα πρέπει να είναι άπειρες σεξουαλικά ή εάν δεν συμβαίνει αυτό να μην δημοσιοποιούν τις σεξουαλικές τους περιπέτειες, καθώς στην αντίθετη περίπτωση οι άντρες θα *φοβηθούν*, κατά την χαρακτηριστική της διατύπωση (18, 20, 22). Εδώ εννοιολογεί τις σχέσεις αντρών και γυναικών αντλώντας από ένα αποθεματικό δυαδικών αντιθέσεων σε απόλυτη συστοιχία με τα δύο φύλα, που όμως όπως, κάθε τέτοιο δίπολο, δεν παύει να είναι ιεραρχημένο. Έτσι, οι άντρες ταυτίζονται με την σεξουαλική ενεργητικότητα και με το δημόσιο ενώ οι γυναίκες με την σεξουαλική παθητικότητα και το ιδιωτικό. Μέσα από τις

διαπραγματεύσεις αυτών των έμφυλων και σεξουαλικών ρόλων προκύπτει το σχήμα ντροπής και τιμής που εθνογραφικά έχει διαπιστωθεί ότι χαρακτηρίζει τις μεσογειακές κοινωνίες⁵ και διαιωνίζει την γυναικεία υποτέλεια (Αβδελά 2002, Παπαταξιάρχης 2010: 50).

Οι γλωσσικοί πόροι που χρησιμοποιεί εδώ η Κάτια ενσαρκώνουν τις αντιλήψεις αυτής της έμφυλης και σεξουαλικής τάξης: *τίτιωμα* (18), *συμπαθήσεις* (18), *σε φοβήθηκε* (18), *κάθεσαι και τα λες όλα* (22), *κάθεσαι στα μόμιλα* (22), κ.ά. Εδώ είναι αναγκαίες μάλλον κάποιες διευκρινίσεις. Το ουσιαστικό *τίτιωμα* στην τοπική βορειοελλαδίτικη διάλεκτο καταγωγής της Κάτιας σημαίνει συνουσία με άκρως αρνητικές συνδηλώσεις που τονίζουν το ζώδη χαρακτήρα της πράξης και την εγγενή ανηθικότητά της. Το ρήμα *συμπαθήσεις* χρησιμοποιείται επίσης από ανθρώπους μεγαλύτερης ηλικίας στον τόπο καταγωγής της προκρίνοντας την συναισθηματική επαφή που προηγείται της σαρκικής –και όχι μόνο χρονικά. Τέλος, η φράση *κάθεσαι στα μόμιλα* αναφέρεται σε μια παθητική στάση με σεξουαλικές συνδηλώσεις των γυναικών ως στερούντων αυτοδύναμης επιθυμίας. Το *μόμιλα* (συνήθως *μόμολο*, στην κοινή νεοελληνική) αναφέρεται σε μικρά παιδιά ή ενηλίκους που φέρουν κάποιο έλλειμμα ικανότητας ενώ στο συγκεκριμένο γλωσσικό περιβάλλον αναφέρεται σε άντρες που, αν και δεν έχουν αποδείξει ακόμα τον ανδρισμό τους, επιδιώκουν ερωτικές σχέσεις με γυναίκες.

Αξίζει να σταθούμε στην θέση που κατέχει το σώμα σε αυτήν την σύγκρουση και πώς αποτελεί μετωπικά νοηματικό τόπο στον οποίο συγκρούονται δύο εκ διαμέτρου αντίθετες εννοιολογήσεις της σεξουαλικότητας. Για την Έλσα, ο ενσώματος εαυτός διακρίνεται ξεκάθαρα από την ψυχή-συναίσθημα σε μια αναλογία μέσα-έξω. Απομονώνοντας τις συναισθηματικές από τις καθαρά σωματικές ανάγκες της, μπορεί να ικανοποιεί αυτές τις δύο ανεξάρτητα μεταξύ τους (15). Από την άλλη, η Κάτια αντιλαμβάνεται το σώμα και την ψυχή ως μία αδιάλυτη ενότητα, ακολουθώντας το καρτεσιανό μοντέλο, και τις δύο αντίστοιχες ανάγκες ως βιωμένες μονάχα συγχρονικά στα πλαίσια μιας σχέσης, κατά την χριστιανική ηθική. Μάλιστα, το σώμα τίθεται ένα σκαλοπάτι κατώτερα, σε μια αξιολογική-ηθική κλίμακα, και η ικανοποίηση της επιθυμίας του εγκρίνεται μόνο ως συμπαρομαρτούμενο ενός προγενέστερου συναισθηματικού δεσμού που λειτουργεί εξαγνιστικά. Αυτή η ρητά εκπεφρασμένη σωματοφοβία (16) βαίνει παράλληλα προς τον σεξοαρνητισμό (8, 18) σε ένα νοηματικό σύμπαν που αντλεί τόσο από την χριστιανική παράδοση όσο και από τον Διαφωτισμό και καταλήγει σε μια συγκεκριμένη εννοιολόγηση του εαυτού στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία (Γιαννακόπουλος 2006). Την αρχική μου αυτή υπόθεση ως προς τις ηθικές καταβολές της μητέρας, την επιβεβαίωσα κατά το στάδιο των συνεντεύξεων όπου η ίδια αυτοχαρακτηρίστηκε *γυναίκα μιας άλλης εποχής* που είναι *μεγαλωμένη αλλιώς*, ως Χριστιανή.

Ως αιτίες αυτών των διαφορών, θα μπορούσε κάποιος να επικαλεσθεί το γενεαλογικό χάσμα, τα διαφορετικά περιβάλλοντα στα οποία μεγάλωσαν, τους διαφορετικούς ρόλους που καλούνται να παίξουν στα πλαίσια της οικογένειας, κ.ά. Πέρα από τα διαφορετικά βιολογικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και το δυναμικό των μεταξύ τους σχέσεων, όπως αυτές αναπτύσσονται στην συγκεκριμένη κοινότητα πρακτικής. Η Έλσα, που πρόσφατα αποφοίτησε από το πανεπιστήμιο και, έχοντας περάσει τα φοιτητικά της χρόνια στην

⁵ Και όχι μόνο. Βλ., π.χ., Lancaster (2006 [1991]) για την Νικαράγουα.

οικογενειακή στέγη, είχε αρχίσει την περίοδο που έγινε η μαγνητοφώνηση να διεκδικεί την αυτονομία της και να ζητά από τους γονείς της την ενοικίαση ενός διαμερίσματος όπου θα μένει πλέον μόνη. Σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε την στάση της ως μια μορφή επανάστασης, μια προσπάθεια ανεξαρτητοποίησης.

Κλείνοντας την ανάλυση αυτού του αποσπάσματος, θα ήθελα να παραθέσω μια σειρά δυαδικών αντιθέσεων μεταξύ της Έλσας και της Κάτιας δείχνοντας την αντιστοίχιση γλωσσικών πόρων, νοημάτων και κοινωνικών χαρακτηριστικών των δύο συνομιλητριών. Σχηματικά, θα λέγαμε πως ενσαρκώνουν αντίστοιχα την Εύα και την Παναγία ως δύο αντιφατικές εννοιολογήσεις του ίδιου του γυναικείου φύλου που συνυπάρχουν ταυτόχρονα, όπως έχει διαπιστωθεί εθνογραφικά, στην Ελλάδα (Παπαταξιάρχης 2010: 51).

Έλσα	Κάτια
τραβίεμαι (1)	συμπαθήσεις (18)
γκόμενο (1)	αγόρι μου (2)
σεξ (5)	τίτιωμα (18)
παρθένα (17)	ελαφρές (4)
ανθρώπους (19)	μόμιλα (22)
Σώμα (15)	Συναίσθημα (8)
Κοινή Ελληνική	Τοπική Διάλεκτος
Ερωμένη	Σύζυγος
«Ξεπέτα»	Σχέση
Κόρη	Μητέρα
Αστή	Επαρχιώτισσα
Νεαρή	Ηλικιωμένη
Μη θρησκευόμενη	Θρησκευόμενη
Εύα	Παναγία

6.2 Απόσπασμα Β': «Ο (διά)λογος της σιωπής»

Τα συνομιλούντα άτομα εδώ είναι ο Τάσος και η Κάτια, γιος και μητέρα, αντίστοιχα. Σημαντικό στοιχείο για την ανάλυσή μας είναι η σεξουαλική ταυτότητα του Τάσου, αν και πουθενά στο απόσπασμα δεν αυτοχαρακτηρίζεται ως προς αυτήν. Σε ένα πρώτο επίπεδο, μάλιστα, το απόσπασμα δεν φαίνεται να θίγει καν ζητήματα σεξουαλικότητας. Το απόσπασμα ξεκινάει με μια μομφή του Τάσου προς τον (απόντα) πατέρα του, Ηλία, η παρουσία του οποίου διαμεσολαβείται από τις αναπαραστάσεις που κατασκευάζουν για εκείνον τα συνομιλούντα άτομα. Όπως έχω προαναφέρει, η Κάτια είναι διαζευγμένη από τον Ηλία, ο οποίος είναι τυφλός. Κατά τον χωρισμό τους,

τα παιδιά τους ήταν ενήλικα και αποφάσισαν να συγκατοικήσουν με την μητέρα τους. Η μομφή του Τάσου (29, 31, 33) αφορά την ελλιπή συμβολή του πατέρα του στο μέγαλμά του.

Ένα πρώτο πράγμα που παρατηρεί κανείς στον λόγο και τον δυο ομιλητών είναι ο χαρακτηρισμός του Ηλία εκατέρωθεν με το κύριο όνομά του (29, 30) και με το ουσιαστικό *άνθρωπος* (31, 32, 34, 36, 40). Από την πλευρά της Κάτιας, η επανειλημμένη αναφορά στον Ηλία με το ουσιαστικό *άνθρωπος* πιθανόν οφείλεται στην απόσταση που δημιουργήθηκε μεταξύ τους λόγω του χωρισμού τους. Επίσης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι προσπαθεί να επικαλεσθεί έμμεσα την αναπηρία του με αναφορά στην εγγενώς εύθραυστη ανθρώπινη φύση του χρησιμοποιώντας έτσι στρατηγικά την λέξη και εκμεταλλευόμενη τις συνδηλώσεις της ως επίκληση στο συναίσθημα. Από την μεριά του Τάσου, η επιλογή του κυρίου ονόματος συνάδει με την κατηγορία που του προσάπτει: *ότι δεν ανέλαβε ποτέ την κοινωνικοποίηση των παιδιών του* (33), το οποίο παραπέμπει σε μία απρόσωπη σχέση.

Μέσα από τον λόγο των υποκειμένων παρουσιάζονται δύο αντίθετες αναπαραστάσεις του ίδιου προσώπου. Για τον Τάσο, ο Ηλίας ήταν *ΑΠΩΝ*, ένας αδιάφορος πατέρας που *δεν ανάλαβε ποτέ να πει κάτι να κάνει τίποτα με κανέναν* (31). Το κέντρο βάρους όμως θα πρέπει να εντοπιστεί στο (35), όπου αποκαλύπτεται πλέον ο πραγματικός λόγος για τον οποίο γίνεται αυτή συζήτηση. Τις προηγούμενες ημέρες, όπως πληροφορήθηκα κατά το στάδιο των συνεντεύξεων, υπήρξε άλλος ένα διαπληκτισμός μεταξύ μητέρας και γιου με θέμα την ομοφυλοφιλία του τελευταίου, που, αν και γνωστή στην μητέρα, *δεν έχει πάψει ποτέ να αποτελεί σημείο τριβής*. Υπό αυτό το πρίσμα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η παρούσα συνομιλία, που γίνεται με πρωτοβουλία του Τάσου, έχει ως στόχο να νομιμοποιήσει την παρεκκλίνουσα –στα μάτια της Κάτιας– σεξουαλική του ταυτότητα. Έτσι, σε έναν δεύτερο χρόνο έρχεται να αποδώσει άμεσα την ομοφυλοφιλία του στην έλλειψη *αντρικού προτύπου* (35) κατά την κοινωνικοποίησή του, με απολογητικό τόνο. Αντλώντας από το αποθεματικό των πιθανών εξηγήσεων της ομοφυλοφιλίας που κυκλοφορούν στην ελληνική κοινωνία, αυτοπαρουσιάζεται ο ίδιος ως ελλειμματικός άντρας που *δεν έχει καταφέρει με την σωστή καθοδήγηση του πατέρα να ενηλικιωθεί και να αναλάβει την θέση του ετεροφυλόφιλου*.

Την θεώρηση αυτήν, υποβαστάζουν ορισμένες ολισθηρές προκείμενες. Αν και αποφεύγεται ο βιολογισμός και η απόδοση της ομοφυλοφιλίας σε μια έμφυλη/σεξουαλική ουσία, αναπαράγεται το ίδιο το ετεροκανονικό καθεστώς που θεμελιώνει τη φυσικοποιημένη διάκριση μεταξύ ετερο- και ομο- φυλοφιλίας και την στοίχισή τους προς το δίπολο φυσιολογικό-παθολογικό. Επίσης, αν και αναγνωρίζει τον «φτιαχτό» χαρακτήρα της ομοφυλοφιλίας που παράγεται κοινωνικά, εντέλει την αντιλαμβάνεται ως ένα κατασκευαστικό σφάλμα στα πλαίσια του πρωτογενούς χώρου κοινωνικοποίησης, την οικογένεια. Η ετεροφυλοφιλία περνάει στην αθέατη πλευρά ενός τέτοιου εξηγητικού σχήματος ως μόνο θεμιτό προϊόν της κοινωνικοποίησης που φέρει την σφραγίδα της κοινωνικής αναγνωρισιμότητας. Ακόμη, από την φράση *αντρικό πρότυπο* (35), προκύπτει μία απορρόφηση της σεξουαλικότητας από το φύλο και μια απόλυτη ετεροευθυγράμμιση του βιολογικού φύλου με το κοινωνικό και την σεξουαλική ταυτότητα –πρβλ. την λογική «αμαρτίες γονέων παιδεύουσι τέκνα», δηλαδή ενός κοινωνικού ντετερμινισμού που δεν αφήνει περιθώρια σεξουαλικής εμπρόθετης δράσης στα υποκείμενα.

Ο Τάσος, στην συνέντευξη μου μαζί του, μου αποκάλυψε ότι ήταν πολύ συνειδητή η χρήση αυτού του όρου, καθώς η αυτοεικόνα του είναι εκείνη ενός ομοφυλόφιλου που δεν αισθάνεται όμως ούτε άντρας ούτε γυναίκα. Όπως αναφέρει ο Γιαννακόπουλος (2012), η σύγχρονη gay εκδοχή του ομοφυλόφιλου στην Ελλάδα, με την οποία και ο ίδιος ο Τάσος εκ πρώτης όψεως ταυτίζεται, αντιλαμβάνεται την αρρενωπότητα και την κοινωνική ταυτότητα του άντρα ως αυτονόητο καταστατικό της στοιχείο, σε αντίθεση με την παλαιάς κοπής ομοφυλοφιλία, που ταύτιζε τον άντρα με τον ενεργητικό ρόλο στο σεξ, ανεξάρτητα από το φύλο του συντρόφου και τον *πούστη/αδερφή* με εκείνον που επιτελεί τον παθητικό ρόλο (βλ. και Lancaster 2006 [1991]). Ωστόσο, ο Τάσος ξεφεύγει από αυτό το σχήμα, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά την ενδεχομενικότητα, την αστάθεια και την αοριστία κάθε κατηγορικής ταυτότητας, είτε αυτή χρησιμοποιείται ως ιθαγενής όρος είτε προκύπτει ως αναλυτικό εργαλείο των μελετητών.

Η μητέρα φαίνεται να αντιλαμβάνεται την υπόρρητη βάση της συζήτησης, χωρίς όμως να παίρνει ξεκάθαρα θέση ως προς την εξήγηση του γιου της. Αντ' αυτού, περιορίζεται σε μια σειρά επιχειρημάτων με σκοπό την υπεράσπιση του Ηλία (32, 34, 36, 38, 40). Η τελευταία συνεισφορά της (40) δίνει μια πιθανή εξήγηση γι' αυτό, μιας και η ίδια τοποθετεί τον εαυτό της πλάι στον Ηλία, ως γονιός που έκανε αναπόφευκτα και αυτή λάθη και πιθανόν να έχει και η ίδια ευθύνη για την ομοφυλοφιλία του γιου της. Τρία είναι τα επιχειρήματά της. Πρώτον, η αναπηρία του Ηλία που εκ των πραγμάτων περιορίζει τις δυνατότητες κινήσεών του (34). Δεύτερον, το πατριαρχικό ιδεολόγημα, κατά το οποίο ο ρόλος του άντρα σε μια οικογένεια περιορίζεται σε αυτόν του «κουβαλητή» που προσφέρει υλικά-οικονομικά, αλλά νομιμοποιείται να μην προσφέρει συναισθηματικά στην ανατροφή των παιδιών, ρόλο που αποδίδεται αποκλειστικά στην μητέρα (36-38). Τρίτον, αντλεί από τις ιδεολογίες της γλώσσας, δηλαδή από τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις μιας γλωσσικής κοινότητας για τις επικοινωνιακές στρατηγικές αντρών και γυναικών, πατέρων και μητέρων εν προκειμένω (40) (πρβλ. Ochs 1992).

Η αναπαράσταση του λιγομίλητου ή ακόμα και απότομου πατέρα έναντι της ομιλητικής και γλυκομίλητης μητέρας βρίσκεται σε απόλυτη αναλογία με τις ευρύτερες αναπαραστάσεις για τους έμφυλους ρόλους. Έτσι, όχι μόνο οι ιδεολογίες της γλώσσας αντανακλούν τις έμφυλες ιδεολογίες μιας κοινωνίας αλλά και ανατροφοδοτούν οι μεν τις δε ενισχύοντας τις έμφυλες διακρίσεις. Η γλώσσα επενδύει τα κοινωνικά νοήματα που ενδεικνύει με μια φυσικότητα και αίσθηση αναπόφευκτου (πρβλ. Canakis υπό έκδοση), μιας και το περίπλοκο δίκτυο ενδεικτικών συνάψεων προϋπάρχει των ομιλητών: τόσο σε επίπεδο υποκειμένου που εκφωνεί όσο και σε επίπεδο περιεχομένου του εκφωνήματος λόγω της κοινωνικής λειτουργίας της γλώσσας και της χρονικής υπερβατικότητας των ενδεικτικών σχέσεων (Ochs 1992).

Παρότι αφορά έμμεσα την ομοφυλοφιλία του Τάσου, το απόσπασμα βρίθει από ιδεολογίες της γλώσσας (34, 36), έμφυλες ιδεολογίες (36, 38, 40) και νοηματικές εικόνες (40) που δίνουν ένα σαφές περίγραμμα των ετεροκανονικών προϋποθέσεων της συζήτησης. Μάλιστα, σε ορισμένα σημεία (33, 35, 37, 39), ο Τάσος, με το χαρακτηριστικά επαναλαμβανόμενο γλωσσικό σχήμα *ναι αλλά*, προσπαθεί να ξεφύγει από τη λογική και τα όρια της ετεροκανονικότητας, από την οποία αντλεί επιχειρήματα η Κάτια.

Συμπερασματικά, θεωρώ πως, στο απόσπασμα Β', αυτά που δεν ρηματοποιούνται αναγνωρίζονται εκατέρωθεν, σιωπηρά, ως θεμέλια αλλά γίνονται και αντικείμενο

διαπραγματεύσεως από τους συνομιλητές. Οι σιωπές δεν συνιστούν απουσία, αλλά αναδιατάσσουν την τάξη του γλωσσικά διατυπωμένου και ωθούν τα συνομιλούντα άτομα σε υπαινιγμούς (33, 35, 38, 40). Από την άλλη, η ομοφυλοφιλία, δεν μένει απλώς στην σφαίρα του άρρητου, αλλά και εξοστρακίζεται στην σφαίρα του κοινωνικά μη διανοήσιμου. Θα έλεγα σχηματικά ότι η γλώσσα έχει τόσο την δύναμη να εμφυσει ζωή σε φαντάσματα (spectre) επενδύοντάς τα με οντολογικό στάτους όσο και να εξαυλώνει βιωμένες υποκειμενικότητες και εμπειρίες (βλ. και Γιαννακόπουλος 2011). Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι εκφορές παράγουν δραστικά την πραγματικότητα στην οποία αντιστοιχούν, όπως στην περίπτωση της μαγείας (Χριστίδης 1997: 58), ενώ σε άλλες αποσιωπούν πραγματικότητες, όπως εδώ.

6.3 Απόσπασμα Γ': Ένας ελέφαντας στο δωμάτιο

Η Κάτια, η Έλσα και ο Τάσος, με αφορμή την διήγηση τηλεφωνικής επικοινωνίας που είχε με την αδερφή της Κάτιας, και σχεδόν συνομήλικη, Στέλλα, συζητούν για την τριαντάχρονη Βάσω, την κόρη της τελευταίας. Πρόκειται για μια συνομιλία στο σαλόνι της οικογενείας όπου τα μέλη «κουτσομπολεύουν» συγγενικά τους πρόσωπα. Όπως πληροφορήθηκα, η Βάσω είναι λεσβία (butch, θα λέγαμε) που δεν έχει κάνει όμως coming out ούτε στην οικογένειά της ούτε και στον Τάσο, που είναι και ο ίδιος ομοφυλόφιλος. Στην ουσία, ο διάλογος διαρθρώνεται στην βάση συγκρουσιακών ζευγών μεταξύ του Τάσου έναντι της Βάσως, της Έλσας έναντι του Τάσου και της Έλσας έναντι της Βάσως. Επίσης, μια αντίθεση φαίνεται να προκύπτει μεταξύ της στάσης του Τάσου και της Έλσας έναντι της Κάτιας και της Βάσως έναντι της Στέλλας. Οι άξονες αυτοί αναλύονται στη συνέχεια.

Ξεκινώντας από την αφήγηση της Κάτιας (41) για όσα της είπε η Στέλλα για την προσωπική ζωή της κόρης της (43, 51, 59), θα εστιάσω στον τρόπο που κατασκευάζει γλωσσικά την ετεροφυλοφιλία της Στέλλας και με το πώς η ετεροκανονικότητα διαπερνά τον λόγο τους. Οι δύο γυναίκες, με την χρήση αντωναμιών αρσενικού γένους («τον») ενδεικνύουν άμεσα το φύλο του αντικείμενου ερωτικής επιλογής των θυγατέρων τους ως αρσενικό, παρουσιάζοντας, κατ' επέκταση, τις κόρες τους αυτονόητα ως ετεροφυλόφιλες. Ωστόσο, επισημαίνω ότι, όταν μιλούν οι άνθρωποι κάνουν πολλά περισσότερα από το να τοποθετούνται στο δίπολο στρέιτ-γκέυ (βλ. Coates (2013) για την ετεροκανονικότητα με βάση τις αντωναμίες αλλά και Podesva & Roberts & Campbell-Kibler 2006).

Είναι χαρακτηριστικός ο υπερτονισμός του φύλου των συντρόφων τους με φράσεις όπως *παλικάρι ως εκεί απάνω* (41) και *λεβέντης δύο μέτρα* (43) όπου εδώ υπογραμμίζονται βιολογικά στοιχεία, όπως η σωματική ρώμη και διάπλαση, αλλά και κοινωνικά, όπως η αρρενωπότητα, που με έμμεσα ενδεικτικό τρόπο παραπέμπουν στο αντρικό βιολογικό φύλο και θεωρούνται επιθυμητά και σεξουαλικοποιημένα (βλ. και Κανάκης 2007α). Από την άλλη, βασικό στοιχείο του περιεχομένου του λόγου των συνομιλητριών είναι η λογοθετική επιτέλεση της ετεροφυλοφιλίας. Η συζήτηση αφορά τους χωρισμούς των θυγατέρων, τους λόγους των χωρισμών και υπάρχουν πολλές αναφορές στις οικογένειες των πρώην συντρόφων που εμπλέκονταν στις ζωές τους. Έτσι, αναδύεται ο λόγος των ετεροφυλόφιλων σχέσεων που μπορεί να αποτελεί μέρος καθημερινών συζητήσεων αλλά και έγνωιας για τις οικογένειες οι οποίες μάλιστα αλληλεπιδρούν με το ζευγάρι σε βάση αποδοχής και αναγνώρισης. Μ' αυτόν τον τρόπο, η ετεροφυλοφιλία αναδύεται σε βασική προϋπόθεση του οικογενειακού, και κατ' επέκταση του κοινωνικού, ανήκειν.

Ο Τάσος, και εδώ, αποφεύγει να δηλώσει άμεσα την σεξουαλική του ταυτότητα αν και θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει πως το θέμα της συζήτησης προσφέρεται. Αντίθετα, σπεύδει να αποδομήσει το ετεροκανονικό αφήγημα που στήνει η Στέλλα δια στόματος Κάτιας. Αρχικά το πετυχαίνει αμφισβητώντας απερίφραστα την αλήθεια των λόγων της Βάσως (42, 44), με οξύ τρόπο, χρησιμοποιώντας υβριστικούς όρους (*μαλακίες*) και την λέξη *έλεος* –δηλωτική αγανάκτησης. Επίσης, αποκαλύπτει την γλωσσική τεχνική απόκρυψης (52) που εφαρμόζει η Βάσω στη σχέση με την μητέρα της, αφηγούμενη μια ετεροφυλόφιλη προσωπική ζωή που περιλαμβάνει σχέσεις οι οποίες πάντα λόγω κάποιου ανυπέμβλητου εξωγενούς εμποδίου (ασθένεια αδερφού, εθισμός στα ναρκωτικά) καταλήγουν στον χωρισμό, ενώ παράλληλα η Στέλλα δεν έρχεται ποτέ σε προσωπική επαφή με τους υποτιθέμενους συντρόφους. Στο τελικό σκαλί αυτής της κλιμακούμενης αποδόμησης, δεν διστάζει να κάνει outing στη Βάσω (56, 58) καθώς, με επίμονη αναφορά στον αντρικό τρόπο ντυσίματός της (*σαν αγόρι*), εκμεταλλεύεται την κοινωνικά αναγνωρίσιμη ενδεικτική σχέση μεταξύ ενδυματολογικής αυτοπαρουσίασης και κοινωνικού φύλου αλλά και την στερεοτυπική εικόνα της αρρενωπής (*butch*) γυναίκας ως αυταπόδεικτα λεσβίας. Αυτή η σκληρή «αποκάλυψη» σίγουρα απέχει πολύ από αισθήματα αλληλεγγύης που θα περίμενε κάποιος από τον Τάσο στη βάση της κοινής εμπειρίας της ομοφοβίας που μοιράζεται με την Βάσω, στα πλαίσια της συντηρητικής διευρυμένης οικογένειάς τους.

Από την άλλη, εξετάζοντας το ζεύγος Έλσα-Βάσω, παρατηρούμε μια άκρως επιθετική και επικριτική στάση της πρώτης έναντι της δεύτερης. Έτσι, εξ αρχής αμφισβητεί emphatically (*ούτε ΚΑΝ*) έως και την πιθανότητα μιας ετεροφυλοφιλικής εμπειρίας της Βάσως (45) και γελάει ειρωνικά ως αντίδραση στην αφήγηση. Επίσης, επικρίνει τόσο την Βάσω που *είναι στην ντουλάπα* (49) όσο και την μητέρα της που δεν υποψιάζεται το προφανές (47). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνεισφορά (60), όπου η Έλσα, κοιτώντας συνωμοτικά τον Τάσο και με χαμηλή φωνή, λέει αναφερόμενη στην Βάσω: *καλά όταν έρθει η εγχείρηση φύλου...*, συγχέοντας την ταυτότητα φύλου με την σεξουαλική ταυτότητα. Η πρώτη αφορά την προσωπική αίσθηση του έμφυλου εαυτού στην περίπτωση όπου δεν ευθυγραμμίζεται το βιολογικό φύλο, την έμφυλη αυτοεικόνα και σωματική αυτοαντίληψη ενός ατόμου. Η δεύτερη αφορά την επιλογή του ερωτικού αντικειμένου όπου το φύλο των δύο ερωτικών συντρόφων είναι το ίδιο (βλ. Valentine 2011).

Κατά την θεωρία της πολιτικής ανατομίας (*l' anatomie politique*) της Nicole-Claude Mathieu (1991), σχετικά με την εννοιολόγηση της σχέσης βιολογικού και κοινωνικού φύλου, η ταυτότητα των τρανσέξουαλ υποκειμένων αποτελεί εξαίρεση στην *ταυτότητα του φυσικού φύλου*, όπου το κοινωνικό φύλο αποτελεί μετάφραση του βιολογικού σε μια σχέση ομολογίας. Από την άλλη, η ομοφυλοφιλία αποτελεί εξαίρεση στην *έμφυλη ταυτότητα* όπου το κοινωνικό φύλο συμβολοποιεί το βιολογικό και το βιολογικό γίνεται με τη σειρά του σημαίνον του κοινωνικού σε μια σχέση αναλογίας. Στο σχήμα της Mathieu, τόσο ο τρανσεξουαλισμός όσο και η ομοφυλοφιλία εμφανίζονται ως «ύλη εκτός τόπου» καθώς οριοθετούν την επικράτεια ο μιν της ετεροσεξουαλικότητας, η δε της ετεροκοινωνικότητας. Έτσι, στην πρώτη περίπτωση το κοινωνικό φύλο παραβιάζεται από το βιολογικό ενώ στην δεύτερη το βιολογικό από το κοινωνικό. Η συνεισφορά της Έλσας απηχεί παλιότερες εννοιολογήσεις της ομοφυλοφιλίας κατά τις οποίες αυτή γινόταν αντιληπτή ως ζήτημα αντιστροφής φύλου (*gender inversion*). Σε αυτό το πλαίσιο που κυριάρχησε

πριν την δεκαετία του '60, μια λεσβία θεωρείται αρρενωποιημένο θηλυκό που ελκύεται από το αντίθετό του, δηλαδή μια θηλυκή γυναίκα, και μ' αυτό τον τρόπο η επιθυμία της νοείται ως ετεροφυλοφιλική (Cameron & Kulick 2006: 4).

Ένας τρίτος άξονας ανάλυσης αφορά τη σχέση Έλσας-Τάσου. Στις συνεισφορές (49, 50), η Έλσα κατηγορεί την Βάσω ότι λέει ψέματα στην μητέρα της με σκοπό να κρύψει την σεξουαλικότητά της. Η χρήση των *τραγικό, Χριστέ μου* και η χρήση β' ενικού προσώπου (*τουλάχιστον μη πεις τίποτε*) φανερώσουν αγανάκτηση. Από την μεριά του, ο Τάσος αλλάζει στάση και δικαιολογεί την τακτική της Βάσως, προσφέροντας μάλιστα μια χαρακτηριστική φράση (*βρήκες κανέναν έχεις κανέναν*), που συμπυκνώνει σε λεκτικό επίπεδο την πίεση που ασκείται στους ομοφυλόφιλους από το περίγυρο για σύναψη ετεροφυλοφιλικών σχέσεων. Αν και δε διστάζει να κάνει *outing* στη Βάσω, εδώ φαίνεται να έχει βρεθεί στην θέση του *coming out* και να την συναισθάνεται, δεδομένων και των συγκρούσεων που βιώνει και ο ίδιος με την μητέρα του.

Τα δύο αυτά σημεία καταδεικνύουν την αντίθεση μεταξύ απόκρυψης και αποκάλυψης και τις διαφορετικές νοηματοδοτήσεις αυτών από ομο- και ετεροφυλόφιλους. Η ετεροσεξουαλικότητα, όπως είδαμε, γίνεται θέμα ανοιχτής συζήτησης ακόμα και από τους γονείς των ετεροφυλόφιλων καθώς οι ερωτικές σχέσεις στις οποίες αναφέρονται η Κάτια και η Στέλλα (41) δεν παύουν να είναι και σεξουαλικές. Από την άλλη, οι σχέσεις των ομοφυλόφιλων και η σεξουαλικότητά τους γίνονται αντικείμενα προς διαχείριση μέσω τεχνικών απόκρυψης. Ο μηχανισμός απόκρυψης είναι κατά βάση γλωσσικός καθώς επιβάλλει, παραδείγματος χάριν, την παραγωγή ψεύτικων αφηγήσεων μέσω των οποίων επιτελείται ένας ετεροφυλόφιλος εαυτός. Αντλώντας από τους διαθέσιμους (επαναλαμβανόμενους και στιλιζαρισμένους) γλωσσικούς πόρους και από τους ηγεμονικούς λόγους, μπορεί κάποιος να μιλήσει και να παρουσιαστεί ως ετεροφυλόφιλος. Σε κάθε περίπτωση, οι γλωσσικοί πόροι λειτουργούν ως πράξεις ταυτότητας (βλ. Le Page & Tabouret-Keller 1985 στο Bucholtz & Hall 2004α: 475) που, σε συνδυασμό με μια σειρά άλλων κοινωνικών χαρακτηριστικών, επιτελούν το φύλο.

Χαρακτηριστικό της απόκρυψης είναι η προσδοκία για την επιτέλεσή της που δείχνει το ρήμα *καλύπτω* (65, 66). Στην πραγματικότητα, αναμένεται από τους ομοφυλόφιλους να παραμένουν «κρυφοί» αλλά και από τις οικογένειές τους «να τους κρύβουν» λόγω του κοινωνικού στίγματος. Η αναγνώριση, μάλιστα, της διττής φύσης του μηχανισμού απόκρυψης, τόσο ως αυτοπροστασίας όσο ως μέσου φουκωικής αυτο-πειθάρχησης, οδήγησε τα *gay* κινήματα σε μια πολιτική ορατότητας με εμβληματική τη φράση *out and proud*. Το θέμα της επικοινωνιακής διαχείρισης της ομοφυλοφιλίας αποτελεί άλλωστε σημείο σύγκρουσης μεταξύ της Έλσας και της Κάτιας (54) αλλά και μεταξύ της Έλσας και του Τάσου (66): *τον γιόκα σου καλύπτεις*. Η στάση της Έλσας απέναντι στην Βάσω κι τον Τάσο εμφορείται από το προνόμιο ορατότητας που της επιτρέπει το ετεροκανονικό καθεστώς και δεν δείχνει να αντιλαμβάνεται την ευαλωτότητα (*precarity*) των δύο σεξουαλικά ετερόδοξων, τους οποίους η ενδεχόμενη αποκάλυψη καθιστά μονίμως επισφαλείς (Butler 2009).

7. Συμπεράσματα

“we become language users and, through using language, become gendered members of the community” (Coates 1993: 204)

Σε αυτό το κείμενο, ανέλυσα τη συνομιλία τριών μελών μια οικογένειας, με έμφαση στην συγκεκριμενοποίηση των δεδομένων εντός της κοινότητας πρακτικής που συνιστά. Αντλώντας από την έννοια της ενδεικτικότητας και εργαλεία της ανάλυση λόγου, σκιαγράφησα βασικές γλωσσικές στρατηγικές μέσω των οποίων εμφυλοποιούνται τα συνομιλούντα άτομα. Εστιάζοντας σε γλωσσικούς τύπους που θεωρούνται έμφυλα μαρκαρισμένοι, προσπάθησα να δείξω την συνάφειά τους με την έμφυλη αυτοπαρουσίαση των συνομιλούντων στα δεδομένα μου. Τέλος, επανεπεξεργάστηκα τα δεδομένα με κύριο αναλυτικό εργαλείο, την σεξουαλικότητα και την ανάλυση περιεχομένου. Προσπάθησα να δείξω ότι τα ομιλούντα υποκείμενα μέσω του λόγου τους κατασκευάζουν γλωσσικά τον έμφυλο και σεξουαλικό εαυτό, άσχετα με το αν μιλούν με όρους ερωτικής επιθυμίας ή σεξουαλικής ταυτότητας.

Παρότι στον ακαδημαϊκό και ακτιβιστικό gay και φεμινιστικό λόγο κυριαρχεί η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής, ο λόγος των ίδιων των έμφυλων και σεξουαλικών υποκειμένων φαίνεται να δείχνει προς μια άλλη κατεύθυνση. Έτσι, ο ομιλητής και οι ομιλήτριες μιλούν για τον εαυτό τους (Έλσα και Τάσος) και για τους άλλους (Βάσω) με ουσιοκρατικούς όρους. Για την Έλσα, η σεξουαλική επιθυμία συνδέεται άμεσα με μια σεξουαλική ταυτότητα από την οποία και πηγάζει και η οποία, παρότι δεν κατονομάζεται, «αποκαλύπτεται» οριοθετώντας την σε αντίστιξη προς τις σεξουαλικές ταυτότητες του Τάσου και της Βάσως. Από την άλλη, ο Τάσος μάλλον αντιμετωπίζει την σεξουαλική του ταυτότητα ως κάτι σταθερό και αρραγές, το οποίο θεωρεί ότι, άπαξ και διαμορφωθεί μέσω της κοινωνικοποίησης αποκρυσταλλώνεται ως αμετάβλητη σεξουαλική ουσία. Η φουκωική άποψη ότι η σεξουαλικότητα διαποτίζει ολόκληρη την προσωπικότητα κάποιου και αναγορεύεται σε μέτρο ηθική κρίσης του ατόμου (Foucault 2011) φαίνεται και στο απόσπασμα Α', με τον τρόπο που η Κάτια κρίνει την Έλσα βάσει της σεξουαλικότητάς της, και στο Γ', όπου η ομοφυλοφιλία της Βάσως θεωρείται ότι διαπερνά μέχρι και τον τρόπο ντυσίματός της.

Κατ' αυτό τον τρόπο, η θεωρητική διαμάχη στους κόλπους της μελέτης γλώσσας και σεξουαλικότητας μεταξύ των υποστηρικτών της επιθυμίας (Kulick 2000; Cameron & Kulick 2003, 2006) και των οπαδών της ταυτότητας (Bucholtz & Hall 2004a, 2004b) φαίνεται να αποδεικνύεται άτοπη και να αποπροσανατολίζει την συζήτηση (βλ. και Κανάκης 2011α, 2012, Canakis 2015). Στο απόσπασμα Α', η Έλσα μιλάει αποκλειστικά για επιθυμία και μάλιστα για απερίφραστα σωματική και σεξουαλική επιθυμία, χωρίς να αυτοπροσδιορίζεται ταυτοτικά. Από την άλλη, στο απόσπασμα Β' και Γ', η ομοφυλοφιλική ταυτότητα του Τάσου και της Βάσως γίνεται εύκολα αντιληπτή πίσω από τον κρυπτικό λόγο.

Ωστόσο, η ταυτότητα της Έλσας, ως πηγή της επιθυμίας της, παρουσιάζεται αντιστικτικά και ελλοχεύει πίσω από τις αποκκλίνουσες ταυτότητές και παραβατικές επιθυμίες του Τάσου και της Βάσως –καθώς αποτελούν το κριτήριο διαφοροποίησής τους από το ετεροκανονικό σύμπαν– ενώ η στιγματισμένη ταυτότητά τους αρθρώνεται γύρω από την κανονικότητα της Έλσας. Το ότι δίνεται έμφαση στη ταυτότητά και όχι στην επιθυμία των δύο ομοφυλόφιλων υποδαυλίζει το κύριο επιχείρημα της queer κριτικής: ότι οι ταυτότητες αποτελούν μέσα πειθάρχησης, καθώς ακινητοποιούν τα άτομα μέσω της ορατότητας που συνεπάγονται και ότι η ρευστότητα και πολλαπλότητά της μπορεί να αποτελέσει βάση για μια ανατρεπτική queer πολιτική (Πρβλ. όμως Κανάκης 2011α, 2012, Hall 2013 και Canakis 2015 για

κριτική). Άλλωστε, ορισμένες μορφές σεξουαλικότητας δεν καταγράφονται στην γλώσσα, εφόσον δεν αποτελούν αναγνωρίσιμες ταυτότητες (Valentine 2006: 257).

Έτσι, ταυτότητα και επιθυμία είναι αδύνατον να διαχωριστούν αναλυτικά καθώς συνυπάρχουν στον λόγο των υποκειμένων και δίνεται «προβάδισμα» σε μία από τις δύο, αναλόγως με το συμφραστικό πλαίσιο και τους επικοινωνιακούς σκοπούς των ομιλητών. Εάν απομακρυνθούμε από τα πολιτικά προτάγματα που υποβόσκουν στην διαμάχη ταυτότητας-επιθυμίας, θα παρατηρήσουμε ότι τα ίδια τα υποκείμενα επιθυμούν και ερωτικοποιούν ταυτότητες, πολλές φορές μάλιστα φαινομενικά μη σεξουαλικές (βλ. Κανάκης 2011β: 334). Αντιστρόφως, οι σεξουαλικές ταυτότητες συγκροτούνται συνήθως γύρω από τον πυρήνα μιας ερωτικής επιθυμίας στη βάση της επιλογής του ερωτικού αντικειμένου (Kulick 2000, Cameron & Kulick 2003). Ωστόσο, δε θα πρέπει να θεωρήσουμε τη μεταξύ τους σχέση αιτιώδη. Στην φιγούρα του παραδοσιακού ομοφυλόφιλου στην Ελλάδα πριν την δεκαετία του '70 (Γιαννακόπουλος 2012: 175-176), η ταυτότητα και η επιθυμία δεν συνάπτουν αμφίδρομη ενδεικτική σχέση, απλώς συνυπάρχουν. Εδώ, η έννοια της υποκειμενικότητας που προτείνει ο Κανάκης (2012: 161) ή της διυποκειμενικότητας των Bucholtz & Hall (2004a, 2004b) ίσως να έδινε μια λύση και να εισήγαγε το πρόβλημα της σχέσης ταυτότητας-επιθυμίας σε διαφορετική βάση.

Τέλος, ακολουθώντας το νήμα σκέψης που αναπτύχθηκε παραπάνω για την ύπαρξη μιας γλώσσας καθαρά γυναικείας, επισημαίνω ότι, τουλάχιστον βάσει των περιορισμένων δεδομένων μου, δεν προκύπτει μια αντίστοιχη γλώσσα των γκέυ στο πρόσωπο του Τάσου σε κανένα επίπεδο γλωσσικής ανάλυσης (Κανάκης 2007α, Μακρή-Τσιλιπάκου 2014). Μοιράζεται τους ίδιους γλωσσικούς πόρους με τις δύο συνομιλήτριές του.

Η ανάλυση με βάση τη σεξουαλικότητα αναδεικνύει τις γλωσσικές στρατηγικές που μετέρχονται τα υποκείμενα προκειμένου να διαχειριστούν την σεξουαλικότητα στα πλαίσια μιας σεξοαρνητικής, και εν πολλοίς σεξοφοβικής, κοινωνίας, όπου συνυπάρχουν αντιτιθέμενα ηθικά προτάγματα. Η ίδια η σεξουαλικότητα ορίζει τι μπορεί και τι δεν μπορεί να ειπωθεί και στην περίπτωση μας, η ομοφυλοφιλία συνεχίζει να αποτελεί «μια αγάπη που δεν τολμά να πει το όνομά της» (Cameron & Kulick 2003: 12).

Τελικά, η πολυλειτουργικότητα των γλωσσικών πόρων αλλά και η διαφορετική τους εννοιολόγηση από τα έμφυλα/σεξουαλικά υποκείμενα επιβεβαιώνουν την θέση ότι είναι αδύνατη η αποκλειστική αντιστοίχιση μεταξύ τους. Τόσο το φύλο και η σεξουαλικότητα όσο η ίδια η αντρική/γυναικεία και η στρέιτ/γκέυ «γλώσσα» κατασκευάζονται αμοιβαία, αποτελώντας το ένα καθρέφτισμα του άλλου. Υπάρχει άραγε το αναφερόμενο που διατείνονται ότι αντανακλούν; Το μόνο σίγουρο είναι ότι τα πρόσωπα μιλούν ως υποκείμενα ενώ παράλληλα υποκειμενοποιούνται μιλώντας.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς καταρχήν, την οικογένεια που αποτέλεσε την υπό μελέτη κοινότητα πρακτικής για την συναίνεσή της στην χρήση των γλωσσικών δεδομένων, τον καθηγητή μου Κώστα Κανάκη για την διδασκαλία του και την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, την συντακτική επιτροπή του περιοδικού και τους/τις ανώνυμους κριτές για τα βοηθητικά τους σχόλια.

Βιβλιογραφία*Ξενόγλωσση*

- Abatzi, L. 2010. "The language of heterosexual desire in hostess bars." Στο C. Canakis, V. Kantsa & K. Yannakopoulos (επιμ.), *Language and Sexuality: (Through and) Beyond Gender*. Νιούκασλ Απόν Τάιν: Cambridge Scholars Publishing, 179-190.
- Althusser, L. 1971. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.
- Barrett, R. 2006 [1995]. "Supermodels of the world, unite! Political economy and the language of performance among African American drag queens. Στο D. Cameron & D. Kulick (επιμ.), *The Language and Sexuality Reader*. Νέα Υόρκη: Routledge, , 151-163.
- Boellstorff, T. 2007. "Queer studies in the house of anthropology." *Annual Review of Anthropology* 36 (1): 17-35.
- Brown, P. & Levinson, S. 1987. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Bucholtz, M. & Hall, K. 2004α. "Theorizing identity in language and sexuality research." *Language in Society* 33(4): 469-515.
- Bucholtz, M. & Hall, K. 2004β. "Language and identity". Στο A. Duranti (επιμ.), *A Companion to Linguistic Anthropology*. Oxford: Blackwell, 369-394.
- Butler, J. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Cameron, D. 1995. *Verbal Hygiene*. Λονδίνο: Routledge.
- Cameron, D. 1996. "The language-gender interface." Στο V. Bergvall & J. Bing & A. Freed (επιμ.), *Rethinking Language and Gender Research*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Longman, 31-54.
- Cameron, D. 2003. "Gender and language ideologies." Στο J. Holmes & M. Meyerhoff (επιμ.), *The Handbook of Language and Gender*. Malden, MA: Blackwell, 447-467.
- Cameron, D. & Kulick, D. 2003. *Language and Sexuality*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Cameron, D. & Kulick, D. (επιμ.). 2006. *The Language and Sexuality Reader*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Canakis, C. 2010α. "Introduction: Of language, sexuality, and other creatures." Στο C. Canakis, V. Kantsa & K. Yannakopoulos (επιμ.), *Language and Sexuality: (Through and) Beyond Gender*. Νιούκασλ Απόν Τάιν: Cambridge Scholars Publishing, 1-19.
- Canakis, C. 2010β. "Eroticizing male homo-subjectivities in online personals." Στο C. Canakis, V. Kantsa & K. Yannakopoulos (επιμ.), *Language and Sexuality: (Through and) Beyond Gender*. Νιούκασλ Απόν Τάιν: Cambridge Scholars Publishing, 135-159.
- Canakis, C. 2015. "The desire for identity and the identity of desire: Language, gender, and sexuality in the Greek context." *Gender and Language* 9(1): 59-81.
- Canakis, C. υπό έκδοση. "Categorization and indexicality in language and sexuality research." Στο K. Hall & R. Barrett (επιμ.), *The Oxford Handbook on Language and Sexuality*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Clark, H. 1996. *Using language*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Clift, R. 2016. *Conversation Analysis*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Coates, J. 1989. "Gossip revisited: Language in all-female groups." Στο J. Coates & D. Cameron (επιμ.), *Women in their Speech Communities*. Λονδίνο: Longman, 94-121.

- Coates, J. 1993. *Women, Men, and Language*. Λονδίνο: Longman.
- Coates, J. 2013. "The discursive production of everyday heterosexualities." *Discourse Society* 23: 536-552.
- Eckert, P. & McConnell-Ginet, S. 1992. "Think practically and look locally: Language and gender as community-based practice." *Annual Review of Anthropology* 21: 461-490.
- Edelsky, C. 1981. "Who's got the floor." *Language in Society* 10: 383-421.
- Fairclough, N. L. 1985. "Critical and descriptive goals in discourse analysis." *Journal of Pragmatics* 9: 739-763.
- Fairclough, N. L. 1989. *Discourse and Social Change*. Κέμπριτζ: Polity.
- Freeman, E. 2010. *Time Binds: Queer Temporalities, Queer Histories*. Νέα Υόρκη: Duke University Press.
- Gumperz, J. J. & Hymes, D. (επιμ.). 1972. *Directions in Sociolinguistics*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Hall, K. 2013. "Commentary I: 'It's a hijra!' Queer linguistics revisited." *Discourse and Society* 24: 634-642.
- Hill, J. H. & Irvine, J. T. 1993. *Responsibility and Evidence in Oral Discourse*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Jefferson, G. 1987. "On exposed and embedded correction in conversation." Στο G. Button & J. R. Lee (επιμ.), *Talk and Social Organization*. Κλίβεντον: Multilingual Matters, 86-100.
- Kakava, C. 2002. "Opposition in Modern Greek discourse: Cultural and contextual constraints." *Journal of pragmatics* 34(10-11): 1537-1568.
- Kerby, A. 1991. *Narrative and the Self*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- Kulick, D. 2000. "Gay and lesbian language." *Annual Review of Anthropology* 29: 243-285.
- Lakoff, R. 1973. "Language and woman's place." *Language in Society* 2: 45-79.
- Lave, J. & Wenger, E. 1991. *Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Le Page, R. B. & Tabouret-Keller, A. 1985. *Acts of identity: Creole-based approaches to language and ethnicity*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Mathieu, N.-C. 1991. *L' anatomie politique: Catégorisations et idéologies du sexe*. Παρίσι: Côté-Femmes.
- Ochs, E. 1992. "Indexing gender." Στο A. Duranti, & C. Goodwin (επιμ.), *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 335-358.
- Podesva, R. & Roberts, S. & Campbell-Kibler, K. 2006. "Sharing resources and indexing meanings in the production of gay styles." Στο D. Cameron & D. Kulick (επιμ.), *The Language and Sexuality Reader*. Νέα Υόρκη: Routledge, 141-150.
- Rubin, G. 1994. "Thinking sex: Notes for a radical theory of the politics of sexuality." Στο H. Abelove & M. A. Barale & D. M. Halperin (επιμ.), *The Lesbian and Gay Studies Reader*. Νέα Υόρκη: Routledge, 45-66.
- Sacks, H. & Schegloff, E. & Jefferson, G. 1974. "A simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation." *Language* 50: 696-735.
- Silverstein, M. 2003. "Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life." *Language and Communication* 23: 193-229.
- Stokoe, E. & J. Smithson. 2001. "Making gender relevant: Conversation analysis and gender categories in interaction." *Discourse & Society* 12(2): 243-269.

- Tannen, D. 1990. *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. Νέα Υόρκη: William Morrow.
- Tannen, D. & C. Kakava. 1992. "Power and solidarity in Modern Greek conversation: Disagreeing to agree." *Journal of Modern Greek Studies* 10(1): 11-34.
- Valentine, D. 2006. "I went to bed with my own kind once: The erasure of desire in the name of identity." Στο D. Cameron & D. Kulick (επιμ.), *The Language and Sexuality Reader*. Λονδίνο: Routledge, 245-257.
- Zimmerman, D. H. & West, C. 1983. "Sex roles, interruptions and silences in conversation." Στο B. Thorne & N. Henley (eds.), *Language and Sex: Difference and Dominance*. Rowley, MA: Newbury House, 105-129.

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά, Έ. 2002. *Διά λόγους τιμής: Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Αρχάκης, Α. 2006. "Το φαινόμενο της διακοπής στο πλαίσιο της διεπίδρασης στην τάξη και η κατά φύλα διαφοροποίησή του." Στο Θ.-Σ. Παυλίδου (επιμ.), *Γλώσσα – γένος – φύλο*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 188-137.
- Αρχάκης, Α. & Κονδύλη Μ. 2002. *Εισαγωγή σε Ζητήματα Κοινωνιογλωσσολογίας*. Αθήνα: Νήσος.
- Αρχάκης, Α. & Σ. Λαμπροπούλου. 2011. «Σεξουαλικότητα, αρσενικότητες και η αφηγηματική κατασκευή ταυτοτήτων.» Στο Κ. Κανάκης (επιμ.), *Γλώσσα και σεξουαλικότητα: Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 183-201.
- Butler, J. 2009 [2006]. *Ευάλωτη Ζωή: Οι Δυνάμεις του πένθους και της βίας*. Μτφρ. Μ. Λαλιώτης & Κ. Αθανασίου, εισαγωγή Α. Αθανασίου. Αθήνα: Νήσος.
- Γεωργακοπούλου, Α. 2006. «Συνομιλιακές αφηγήσεις με (και για) φύλο.» Στο Θ.-Σ. Παυλίδου (επιμ.), Στο Θ.-Σ. Παυλίδου (επιμ.), *Γλώσσα – γένος – φύλο*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 65-80.
- Γιαννακόπουλος, Κ. 2006. «Εισαγωγή: Ιστορίες σεξουαλικότητας.» Στο Κ. Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Σεξουαλικότητα: Θεωρίες και πολιτικές της ανθρωπολογίας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 17-102.
- Γιαννακόπουλος, Κ. 2011. «Ζωές χωρίς μαρτυρία.» Στο Κ. Κανάκης (επιμ.), *Γλώσσα και σεξουαλικότητα: Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 161-179.
- Γιαννακόπουλος, Κ. 2012. «Πολιτισμικές εννοιολογήσεις της μοναξιάς: συγγένεια, κοινότητα και πολιτικές του ΛΟΑΤ κινήματος.» Στο Α. Αποστολέλλη & Α. Χαλκιά (επιμ.), *Σώμα, φύλο, σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πλέθρον, 173-198.
- Goffman, E. 2001 [1962]. *Στίγμα: Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*. Μτφρ. Δ. Μακρυνιώτη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κανάκης, Κ. 2007α. «Αποκωδικοποιώντας τη γλώσσα της μαρκέτας: Ομοσεξουαλικότητα και εμπορεύσιμη αρσενικότητα.» *Σύγχρονα Θέματα* 98: 55-59.
- Κανάκης, Κ. 2007β. *Εισαγωγή στην Πραγματολογία: Γνωστικές και κοινωνικές όψεις της γλωσσικής χρήσης*. Αθήνα: Εικοστός Πρώτος.
- Κανάκης, Κ. 2011α. «Εισαγωγή: Πόθεν γλώσσα-και-σεξουαλικότητα;» Στο Κ. Κανάκης (επιμ.), *Γλώσσα και σεξουαλικότητα: Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εικοστός Πρώτος, 13-45.

- Κανάκης, Κ. 2011β. «*Sir, yes Sir!* Πορνογραφική γλώσσα: Ο λόγος της αποκάλυπτα σεξουαλικής αναπαράστασης.» Στο Κ. Κανάκης (επιμ.), *Γλώσσα και σεξουαλικότητα: Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εικοστός Πρώτος, 305-358.
- Κανάκης, Κ. 2012. «Η Επιθυμία για την ταυτότητα και η ταυτότητα της επιθυμίας.» Στο Α. Αποστολέλλη & Α. Χαλκιά (επιμ.), *Σώμα, φύλο, σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πλέθρον, 137-172.
- Κοσετζή, Κ. 2011. «*Πρέπει να περιμένεις και ένα μήνα για να μη σε πει κιόλας ότι είσαι καμιά τσούλα και ότι πηγαίνεις με την πρώτη*: Γυναικείες ετεροφυλοφιλίες στο *Σχεδόν Ποτέ* και σε συζητήσεις τηλεθεατριών.» Στο Κ. Κανάκης (επιμ.), *Γλώσσα και σεξουαλικότητα: Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εικοστός Πρώτος, 203-230.
- Λαμπροπούλου, Σ. 2014. «Κοινωνικό φύλο: Μέθοδοι και προσεγγίσεις.» Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφianού & Β. Τσάκωνα (επιμ.), *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και Εφαρμογές*. Αθήνα: Νήσος, 339-438.
- Lancaster, R.-N [1991]. 2006. «Το στίγμα της ομοφυλοφιλίας στην κατασκευή του ανδρισμού και η συντριβή μιας επανάστασης στην Νικαράγουα.» Στο Κ. Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Σεξουαλικότητα: Θεωρίες και πολιτικές της ανθρωπολογίας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 527-570.
- Μακρή-Τσιλιπάκου, Μ. 2006. «Συμφωνία/Διαφωνία: Αλληλεγγύη και αντιπαλότητα στις συνομιλίες γυναικών και αντρών.» Στο Θ.-Σ. Παυλίδου (επιμ.), *Γλώσσα – γένος – φύλο*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 81-117.
- Μακρή-Τσιλιπάκου, Μ. 2010. «Η «γυναικεία γλώσσα» και η γλώσσα των γυναικών.» Στο Β. Καντσά & Β. Μουτάφη & Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 119-146.
- Μακρή-Τσιλιπάκου, Μ. 2014α. «Σεξουαλικός προσανατολισμός και γλώσσα.» Στο Ν. Lavidas, Th. Alexiou & Α.-Μ. Sougari (επιμ.), *Major Trends in Theoretical and Applied Linguistics: Selected Papers from the 20th ISTAL, Vol II*. Λονδίνο: Versita de Gruyter, 53-68.
- Παπαταξιάρχης, Ε. 2010. «Η εθνογραφική πράξη και τα όριά της: ο John Campbell σε σχέση με τους σύγχρονους και τους προγόνους του.» *Σύγχρονα Θέματα* 110: 44-56.
- Παυλίδου, Θ.-Σ. 2006. «Γλώσσα-γένος-φύλο: Προβλήματα, αναζητήσεις και ελληνική γλώσσα.» Στο Θ.-Σ. Παυλίδου (επιμ.), *Γλώσσα – γένος – φύλο*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 15-64.
- Foucault, M. 2011. *Ιστορία της σεξουαλικότητας: Η βούληση για γνώση*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Χριστίδης, Α.-Φ. 1997. «Η μαγική χρήση της γλώσσας.» Στο Α.-Φ. Χρηστίδης & D. Jordan (επιμ.), *Γλώσσα και μαγεία: Κείμενα από την αρχαιότητα*. Αθήνα: Ιστός, 52-64.
- Valentine, D. 2011. «Σεξουαλικότητα χωρίς όνομα: Χαρτογραφώντας την ακατονόμαστη επιθυμία στη μελέτη της γλώσσας και της σεξουαλικότητας.» Στο Κ. Κανάκης (επιμ.), *Γλώσσα και σεξουαλικότητα: Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 359-381.